

**URARTU YAZILI BELGELERİNE GÖRE
TARIM VE HAYVANCILIK GANİMETLERİ**

Buket ÇELİK

**Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
2023
Her hakkı saklıdır.**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİ ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Buket ÇELİK
ORCID: 0000-0002-4318-2364

URARTU YAZILI BELGELERİNE GÖRE
TARIM VE HAYVANCILIK GANİMETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

ERZURUM- 2023

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum *"Urartu Yazılı Belgelerine Göre Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri"* adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☒ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../.... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun .../.../.... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

Aslı Islak İmzalıdır

Buket ÇELİK

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM danışmanlığında Buket ÇELİK tarafından hazırlanan “Urartu Yazılı Belgelerine Göre Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri” başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 28.04.2023

Kabul / Ret – İmza

Jüri Başkanı

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Atatürk Üniversitesi

Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
Atatürk Üniversitesi

Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ
Erzurum Teknik Üniversitesi

Aslı Islak İmzalıdır

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
RESİMLER DİZİNİ.....	VI
ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	1
I. AMAÇ.....	2
II. YÖNTEM.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI VE KURULUŞU

1.1. DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI	8
1.1.1. Urartu Krallığı'nın Kurulduğu Coğrafya	11
1.2. URARTU DEVLETİ'NE GENEL BAKIŞ	14
1.2.1. Yazılı kaynaklara göre Urartu ve Uruatri Terimleri	14
1.2.2. Urartu Krallığı'nın Kuruluş Evresi	16
1.2.3. Urartu Beylikler Dönemi	17
1.2.4. Urartu Devleti'nin Yükselme Dönemi.....	20
1.2.5. Urartu Devleti'nin Çöküş Dönemi	28

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ'NDE TARIM VE HAYVANCILIK

2.1. URARTU DEVLETİ'NDE TARIMA GENEL BAKIŞ.....	31
2.2. URARTU DEVLETİ'NDE KULLANILAN TARIM ALETLERİ	38
2.1.1. Kürek (Bel)	39
2.1.2. Orak.....	39
2.1.3. Saban.....	40
2.1.4. Sepet.....	41
2.1.5. Dirgen.....	41
2.1.6. Çapa.....	42
2.3. URARTU DEVLETİ'NDE HAYVANCILIĞA GENEL BAKIŞ	42
2.4. GÜNÜMÜZ DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE HAYVANCILIK.....	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
URARTU YAZILI BELGELERİNE GÖRE TARIM VE HAYVANCILIK
GANİMETLERİ

3.1. I. SARDURİ DÖNEMİ	50
3.1.1. I. Sarduri Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri	51
3.2. İŞPUİNİ DÖNEMİ	51
3.3. MENUA DÖNEMİ	60
3.3.1. Menua Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri	62
3.4. I. ARGİŞTİ DÖNEMİ.....	66
3.4.1. I. Argiştı Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri	67
3.5.1. II. Sarduri Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri	80
3.6. I. RUSA DÖNEMİ.....	89
3.6.1. I. Rusa Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri	91
3.7. II. ARGİŞTİ DÖNEMİ	91
3.7.1. II. Argiştı Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri.....	93
3.8. II. RUSA DÖNEMİ	93
3.8.1. II. Rusa Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri.....	94
3.9. III. RUSA DÖNEMİ.....	96
3.10. III. SARDURİ DÖNEMİ.....	97
3.10.1. III. Sarduri Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri	98
SONUÇ	99
KAYNAKÇA	104
RESİMLER.....	111
ÖZGEÇMİŞ	125

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ**
URARTU YAZILI BELGELERİNE GÖRE TARIM VE HAYVANCILIK
GANİMETLERİ**Buket ÇELİK****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****2023, VII+125 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM**
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ

Urartu Krallığı, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan, Urartuların çekirdek merkezini oluşturan Van Gölü Havzası merkez kabul edilerek kurulmuştur. Urartu krallarının takip etmiş olduğu sınırlarını genişletme politikası sebebiyle krallığın sınırları oldukça geniş bir coğrafyaya ulaşmıştır. Farklı bölgelere düzenlenen seferlerin çoğunluğu ganimet elde etmek amacı ile düzenlenmiştir. Urartu Krallığı'nın seferler ile ele geçirdiği bu ganimetlerin tarım ve hayvancılık faaliyetleri üzerinde etkisi büyük olmuştur. Krallığın idari, siyasi ve askeri durumunu aydınlatacak birden fazla araştırma yapılmasına rağmen Urartuların temel geçim kaynağını oluşturan tarım ve hayvancılık alanlarında kapsamlı çalışmalar sınırlı bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu sebeple çalışmamızda ulaşabildiğimiz yazılı kayıtları inceleyerek, Urartu Krallığı'nın tarım alanındaki etkinlikleri, hayvancılık alanındaki gelişimi, askeri seferler sonucunda tarım ve hayvancılık adına elde ettiği ganimetleri krallığın kurulduğu bölgenin coğrafi konumu ile iklim koşulları göz önünde bulundurularak kapsamlı bir şekilde incelenecektir.

Çalışmamız, Urartu yazılı belgeleri ışığında tarım ve hayvancılığın Urartuların sosyal hayatında ne derece etkili olduğu açısından önemlidir. Urartu Krallığı'nın geçim kaynağının temelini tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Bu doğrultuda krallığın askeri seferler sonucunda tarım ve hayvancılık üzerine elde ettiği ganimetler yazılı belgeler ile desteklenerek en ince ayrıntıları ile araştırılıp incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Urartular, Tarım, Hayvancılık, Ganimetler.

ABSTRACT**MASTERS THESIS****LOOTS OF AGRICULTURE AND STOCKBREEDING ACCORDING TO THE
URARTIAN WRITTEN RECORD****Buket ÇELİK****Advisor: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****2023, Page VII+125****Jury: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU****Assist. Prof. Dr. Murat KILIÇ**

The Urartian Kingdom was established by accepting the Van Lake Basin as center, where is the core center of the Urartians, located in the Eastern Anatolia Region. In consequence of the policy of expanding the borders which is followed by the Urartian kings, the borders of the kingdom reached a very wide geography. The majority of the expeditions organized to different areas were organized with the purpose of obtaining loot. These loots, which were captured by the Urartian Kingdom through expeditions, had a great impact on agriculture and livestock activities. It has been exhibited that there had been a limited comprehensive study in terms of agricultural and animal husbandry which is the essential part of the main resource for living of Urartian in spite of more than one studies showing administrative, political and military circumstances of the kingdom. Therefore; it is aimed to study comprehensively the activities in the field of agriculture, the development in terms of animal husbandry, loots in the interest of agriculture and animal husbandry gained in consequence of military campaigns and the assets of agriculture in the view of the geographical location and the climate conditions of the region where the kingdom was founded by examining the written documents which could be reached.

This study is important in terms of how effective agriculture and animal husbandry was in the social life of Urartian in the light of Urartian written documents. The fundamental of the livelihood of the Urartian Kingdom is agriculture and animal husbandry. In this respect, the loots obtained by the kingdom in terms of agriculture and animal husbandry as a result of military campaigns will be investigated and examined elaborately by supported with written documents.

Key Words: Urartian, Agriculture, Animal Husbandry, Trophies

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. Doğu Anadolu Bölgesi - Bölge Coğrafyası (Topaloğlu, 2019)	111
Resim 2. Doğu Anadolu Orta - Geç Tunç Çağı Kültürleri (Topaloğlu, 2019: 76)	111
Resim 3. Doğu Anadolu Geç Tunç Çağı, Hurri-Mitanni Kültürleri (Topaloğlu, 2019: 76)	112
Resim 4. Doğu Anadolu Demir Çağı - Urartu (Topaloğlu, 2019: 77)	112
Resim 5. I. Sarduri Yazıtı (Payne, 2006: 17)	113
Resim 6. Van Kalesi, Horhor Yazıtı, II. Sütun-Sağ (Payne, 2006: 157)	113
Resim 7. I. Argışti Horhor Yazıtı, II. Sütun-Sol (Payne, 2006: 154).....	114
Resim 8. Van Kalesi, Analıkız Steli (Ön) -Van Müzesi (Payne, 2006: 211)	115
Resim 9. Van Kalesi, Analıkız Steli (Arka) -Van Müzesi (Payne 2006: 217)	116
Resim 10. Van Kalesi, Analıkız Steli (Arka)-Van Müzesi (Payne, 2006: 218)	117
Resim 11. Van Kalesi, Analıkız Steli (Arka) -Van Müzesi (Payne, 2006: 219)	118
Resim 12. Karagündüz Yazıtı, Arka Yüz-Van Müzesi (Payne, 2006: 40)	119
Resim 13. Meher Kapı Yazıtı (Payne, 2006: 44)	120
Resim 14. Patnos Aznavurtepe Yazıtı, Üst Blok-Erzurum Müzesi (Payne, 2006: 75)	120
Resim 15. Van Surp Pogos Kilisesi, Sol Yüz -Van Müzesi (Payne, 2006: 234)	121
Resim 16. Erzurum Müzesi Bronz Orak. (Çiğdem-Can, 2005: 27)	122
Resim 17. Ayanis Kalesi Kürek Buluntusu (Çilingiroğlu-Erdem, 2007: 136)	122
Resim 18. Karmir-Blur, Demir Kürek Çizimi (Piotrovski, 1950: 40)	123
Resim 19. Karmir-Blur Tarım Aletleri ve Çizimi (Piotrovski, 1950: 40)	123
Resim 20. Ayanis Kalesi Tarım Aletleri ve Çizimi (Baştürk, 2011: Fig. 16-17)	124

ÖNSÖZ

“Urartu Yazılı Belgelerine Göre Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri” adlı çalışmamız, kısıtlı imkânlardan dolayı hakkında yeterli bilgi sahibi olamadığımız önemli çalışmalardan biridir. Daha önce konumuz üzerine yeteri kadar benzer çalışma yapılmaması sebebi ile konu üzerine yapılan kaynak taramalarında yeterli belge bulunamaması zorluklarla karşılaşmama sebep olmuştur.

Hazırlamış olduğum bu çalışma ile Urartu Devleti’nin tarım ve hayvancılık üzerine elde ettiği ganimetlerin hangi yollarla devlet hazinesine geçirildiği konusunda aydınlatılmasına azda olsa ışık tutabilirsem bunun onuru ile tarihimize hizmet edebilmiş olmanın gururunu yaşayacağım.

Urartu Devleti’nin tarım ve hayvancılık üzerine elde ettiği ganimetleri aydınlatmak üzere yaptığım bu çalışmada, bana vaktini ve tecrübelerini esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM’e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca tezimi hazırlarken karşılaştığım sorunlarda yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU ile Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ’a ve maddi-manevi desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunarım.

Erzurum-2023**Buket ÇELİK**

GİRİŞ

Anadolu’da çivi yazısı etkisinin giderek azalmaya başladığı bir zaman diliminde, politik olarak güçlenmeye başlayan Urartu Devleti, Mezopotamya, Anadolu, Transkafkasya, Assur ve İran’a ilişkin unsurlar ile kendine ait kültürel ve toplumsal hareketlerini bir araya getirerek kendini göstermeye başlamıştır. Devletin oluşumunu tamamlama aşamasında, birbirinden farklı toplumların bir araya gelmesiyle oluşan karma kültür, yapısal, siyasal ve dinsel düşünce yapısının şekillenmesine katkıda bulunmuş ve bu yolda ilerlemiştir.

Urartu Devleti’ni diğer topluluklardan farklı kılan önemli niteliklerinden biri kaya işçiliğinde göstermiş olduğu başarısıdır. Asur Krallığı’ndan başarılı bir şekilde alınan yazı sistemini, Urartu Devleti özgün bir şekilde ustaca kullanmıştır. Yapısal ve içerik özellikleri araştırılan ana kaya yazıtları, devletin merkezini meydana getiren Van Gölü Havzası’ndan başlayarak, kuzeyde Erzurum ve Kars bölgesi, batıda Elâzığ ve Malatya bölgesi, güneydoğuda Urmiye ve İran’ın kuzeybatı bölgesi, kuzeydoğuda Transkafkasya bölgesini de kapsayan bir alana yayılmıştır. Geç Hitit Kent Devletleri ile olan ilişkileri doğrultusunda, Urartular çivi yazısına ek olarak bazı metal eşyalar ve çanak çömlekler üzerinde kısa bir süre hiyeroglif yazı sistemini de kullanmışlardır.¹ Urartu’nun en büyük düşmanı olan Asur İmparatorluğu’nun yazısı olan yeni Asur çivi yazısının kullanılması, hem eski hece sisteminin yazısını hem de bu yazıyı binlerce yıl boyunca şekillendiren yazı kültürüne geri dönüşü sağlamıştır.² Urartu Devleti toplumsal, siyasal, ekonomik ve dinsel açıdan yazılı kaynaklar üzerinden incelendiğinde hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olmuştur.

Urartu Devleti kültürünün takip edilebildiği eşsiz ögeleri içeren ana kaya yazıtları, krallığın sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel özelliklerinin incelenebilmesinin yanı sıra politik açıdan hakkında bilgi sahibi olmamıza da imkânlar sunmaktadır. Urartu Krallığı’nın askeri sefer yazıtları ile ele geçirilen ganimetlerin, yeni alanların ve bu alanlarda gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu yazıtlar ile ilgili ilk çalışmalar, Alman bilim adamı Friedrich Eduard Schulz tarafından yapılmıştır. Van bölgesinde yer alan eski kalıntılar üzerine bilgiler edinen Schulz,

¹ Varol, 2017: 129.

² Varol, 2017: 129.

1827’de Urartular ile ilgili ilk bilimsel araştırmalarını Van Kalesi, şamran Kanalı ve Urartu çivi yazılı yazıtlarını inceleyerek gerçekleştirmiştir. Urartu dilinin çözümüne yönelik ilk bilimsel girişim 1847’de İngiliz bilim adamı Edward Hincks tarafından olmuştur. 1882’de A. H. Sayce, Urartu dilinin temel özelliklerinin anlaşılmasında zorluklar yaşamasına rağmen, ilk başarılı çevirileri yapmayı başarmıştır.³

Urartu dili üzerine çalışmalar, 1920-30’lu yıllarda I. I. Meşaninov ve G. V. Tsereteli isimli bilim adamları tarafından srdrlmştir. XX. yüzyıl ortalarında F. W. König, G. A. Melikişvili ve I. M. Diakonoff isimli bilim adamlarının alışmaları, Urartu dili üzerine yapılan araştırmalara katkı sağlamıştır. Sonraki dönemlerde ortaya çıkarılan yeni Urartu yazıtlarının çözümlenmesinde A. M. Dinçol ve M. Salvini isimli bilim adamlarının çalışmaları, yapılan araştırmalar içerisinde önemli olmuştur. Margaret R. Payne’nin Urartu yazıtlarını bir katalog şeklinde topladığı çalışması da araştırmalara önemli derecede katkı sağlamıştır.

I. AMAÇ

Urartu Devleti, Anadolu’nun Doğu Bölgesi’nde yer alan, Urartuların ekirdek bölgesini oluşturan Van Gölü Havzası merkez kabul edilerek kurulmuştur. Fakat Urartu krallarının takip etmiş olduğu sınırlarını genişletme siyaseti sebebiyle, krallığın sınırları doğu bölgesinde İran Azerbaycan’ına, batı bölgesinde Malatya’ya, kuzey bölgesinde Ermenistan’a ve güney bölgesinde Güneydoğu Toroslarına kadar ulaşmıştır.⁴ Hkimiyetini oluşturduğu bölge yüksek ve engebeli bir alana hâkim olmakla birlikte, zor şartlar altında egemenliğini srdrmştir. Krallığın kurulduğu bölgenin girinti çıkıntı kısımları her biri birbirinden ayrı dik tmseklerle blnmştir. Bu engebeli dağlık arazilerde mevsimsel şekilde gerçekleştirilen hayvancılık faaliyetleri günümüze kadar devam eden bir alışkanlığı göstermektedir. Bununla birlikte bu olumsuzluklara rağmen Urartular kuruldukları coğrafyada önemli başarılar imza atmışlardır.

Krallığın oluştuğu alanın iklimsel ve coğrafik nitelikleri çeşitli bölgelerde hayvancılık faaliyetlerinin öncelikli yaşam kaynağı şeklinde tarımsal faaliyetlerin önüne geçmesine sebep olmuştur. Aynı zamanda tarımın yapılamadığı arazilerin fazla

³ Varol, 2017: 123.

⁴ Salvini, 2006: 24-26.

olmasının yanında çayır, yayla ve meraların çokluğu, tarıma uygun olmayan bir iklimin ve nüfusun yetersizliği, geçim kaynağı olarak hayvancılığı önemli kılmıştır. Bununla birlikte Urartu öncesinde bu bölgede yaşayan toplulukların genellikle hayvancılıkla geçimini sürdüren, yarı göçer aşiretlerden meydana geldiği de bilinmektedir. Hayvan çeşitliliği olarak koyun, keçi ve sığır bu coğrafyanın ana türlerini meydana getirmektedir. Bölgede koyunların sayısı, keçilerin sayısına göre daha fazladır. Arkeolojik kazı çalışmaları ile günümüzde ulaşılan bazı hayvanların kemikleri, Urartu Devleti'nin askeri seferler sonucunda büyükbaş ve küçükbaş hayvanları ganimet olarak aldığına ilişkin kralî yazıtlar ve ayrıca Meherkapı Yazıtı'nda kurban edilecek hayvanların listesinin ve sayılarının belirtilmesi, hayvancılık faaliyetlerinin Urartu Devleti'ndeki yerinin, öneminin ve gerekliliğinin anlaşılmasını sağlamaktadır.⁵

Hayvan yetiştiriciliğinin olmadığı bir ekonominin düşünülmemeyeceği Urartu Krallığı'nda, hayvanların sadece etinden ve sütünden faydalandığını düşünmemek gerekir. Onların ayrıca derisinden, yününden ve gücünden yararlanılan önemli bir geçim kaynağı oldukları da bilinmelidir. Bu sebeple Urartu krallarının askeri sefere çıktığı farklı toplumlardan ele geçirilen ganimetler arasında, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar Urartu Krallığı için ayrı bir önem taşımaktadır.

Urartu Krallığı'nın kuzey bölgesinde yer alan ülke ve şehirlerden, sayıları tam olarak bilinmeyen kadın ve erkek esirler ile birlikte, Urartu kralları tarafından askeri seferler ile çok sayıda büyükbaş hayvan ve küçükbaş hayvanın Urartu ülkesine ganimet olarak getirildiği bilinmektedir. Urartu Devleti için bölgedeki insanların tüketiminin giderilmesi bakımından, komşu ülke veya şehirlerden vergi veya ganimet olarak alınması gerekli olan temel mal topluluğu hayvanlar olmalıdır. Bunun yanı sıra alınan hayvanların Urartu bölgesine getirilmesi, diğer ganimetler gibi taşıma bakımından çok zor olmamalıdır. Azami sayıdaki insanlarla binlerce hayvandan oluşan grupları bölgeye taşımak diğer ganimetlere göre daha kolay olmuştur. Bunun yanı sıra tarımsal üretimin tüketim açısından yeterli oluşu devletin merkezi yönetiminin bir bakıma rahat olduğunun da göstergesidir. Öyle ki tarımsal faaliyetler açısından halkın üretimi ve tüketimi birbirine kıyasla yakın bir oranda olmalıdır. Krallığın kalelerindeki depo alanlarının var olması, devletin tarım etkinliklerini dengede tuttuğunu göstermektedir.

⁵ Dinçol, Kavaklı, 1979: 20-24-26.

Bu bağlamda dini etkinliklerde, hayvanların tanrılara kurban edilmesindeki oranın fazla olması, Urartu Devleti'nde hayvanların varlığının önemini ortaya koymaktadır. Tanrılara kurban olarak sunulan hayvanların canlı olarak kesilmesinin yanı sıra yiyecek-içeceklerin, tohumların ve silah gibi diğer nesnelerin de tanrılara sunulduğu yazılı kaynaklarda belirtilmektedir.⁶ Çivi yazılı belgelerde faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde öncelikli olarak genellikle hayvanlar arasında oğlakların tanrılara kurban olarak sunulduğu öğrenilmektedir. Genel olarak ulaşılan yazıtların geri kalanında, Tanrı Haldi'ye ve diğer tanrılara kurban edilen hayvanlardan bahsedilmektedir.

Kurbanlar tanrılara yalnızca kutsal yapıların inşası sırasında takdim edilmez; bahçe bağ ya da kanal, baraj gibi yapıların inşasında da tanrılara çeşitli kurbanlar sunulmaktadır. Bahçe ve bağlardan elde edilen ilk tarımsal mahsullerin toplanmasından sonra kanı akıtılan hayvanlar adak ve şükür kurbanları şeklinde isimlendirilebilir.

Tanrılara sunulan kurbanların farklı sebeplerinden bir diğeri ise sulama etkinlikleri için kesilen kurbanlar olmaktadır. Bahçe, bağ ve tarımsal alanların oluşturulmasında etkili olan temel unsur bu alanların su ihtiyacının karşılanabilmesidir. Bu nedenle su ihtiyacının giderilmesi için gerekli olan unsurların yerine getirilmesinin yanında, bunu gerçekleştiren tanrıların çeşitli kurbanlar ile onurlandırılması gereklidir. Bu bağlamda suyu temin eden barajların ve kanalların Urartu Devleti'nin yaşamına sağladığı kolaylık tartışılmazdır. Suyun artışı ve azalması, hayvan kurban edilmesinin gerekli olduğu dönemler olarak görülmektedir. Urartu Krallığı'nın suyun temin edilmesi adına uyguladığı kurban etkinlikleri yazıtlar üzerinden anlaşılmaktadır. Su, tarım alanları adına gerekli olmakla birlikte hayvanların beslenmeleri bakımından da ihtiyaç duyulan bir kaynak olmuştur. Bahçe ve bağların sulanması, senelik ürünlerin yetiştirilebilmesi, su ihtiyacının giderilmesi ile gerçekleştirilecektir.

Baharın yaklaşması ile nisan ve mayıs aylarında, Doğu Anadolu bölgesinde genel olarak karlar erimeye başlamaktadır. Bu ayların gelmesi ile birlikte kralların yazmış olduğu yazıtlarda gururlandıkları göllerde, nehirlerde ve barajlarda su seviyesinde yükselme görülmektedir. Böylece bahar ayları Urartu Krallığı için önemli olmalıdır. Kısa ve kurak geçen yaz ayları suların çekildiği aylar olarak bilinmektedir.

⁶ Emiroğlu, Aydın, 2003: 507.

Sulardaki artış için tanrılardan isteklerde bulunulmalıdır. Tüm bu öngörüler sonucunda sulardaki artış ve azalma dönemleri olan ilkbahar ve sonbahar aylarının başlangıçları olan mevsimlerdeki değişimlere bağlı adak ve şükür hayvanlarının kurban olarak kesildiği söylenebilir.

Yayılmacı bir politika izleyen Urartular devlet karakterine uygun olarak düşman ülkeleri olarak isimlendirdiği ülkelere karşı çıktığı askeri seferlerde, silah zoru kullanarak aldıkları hayvan sayısı azımsanamayacak miktarda yüksektir. Horhor yazıtlarında geçen düşman ülkelerden alındığı bilinen hayvanların sayısının yüz binlere vardığı anlaşılmaktadır. Yazıtlarda da belirtilen listelerden anlaşıldığı kadarıyla ele geçen hayvanların ciddi bir bölümünün, savaş tanrısı olan Haldi ve diğer tanrılara kurban edildikleri bilinmektedir.

Kimi Urartu kalelerinde besin olarak yararlanılıp yararlanılmadığı belirsiz olan ve kurban edildikleri konusunda kuşkulu olunan hayvan çeşitleri de yer almaktadır. Örnek olarak Ayanis Kalesi'nde kalıntılara rastlanılan tavşan, kaplumbağa ve domuz sayısı oldukça azdır ve tüketilip tüketilmediğine dair veri bulunmamaktadır. Köpeklerle ait iskeletler Bastam kaleleri ve Ayanis ile Yoncatepe'de yer alan mezarlık alanlarda tespit edilmiştir. Tespit edilen bu hayvanların tüketilmiş olduklarına dair bir delile rastlanılmamıştır.

Urartu yazılı belgelerinden, kralların komşu krallıklara çıktığı askeri seferlerden yüksek miktarda ganimet elde ederek, egemenlik kurduğu coğrafyaya çok sayıda küçükbaş hayvan ve büyükbaş hayvan getirdikleri öğrenilmektedir.

Ulaşılan yazılı metinlerden büyükbaş hayvanların ve küçükbaş hayvanların yanında at başta olmakla birlikte katır ile deve benzeri büyükbaş hayvanların da askeri seferler sonucunda ganimet olarak alındığı öğrenilmektedir. Tarım adına büyük ölçüde gelişmeler gösteren Urartular için hayvancılık da bir temel geçim kaynağı olarak devlet içindeki yerini korumuştur.

Urartu Krallığı'nın çekirdek bölgesini meydana getiren Van Gölü Havzası, bir hayli engebeli ve dağlık bir araziye ve düşük miktarda tarımsal alanlara sahip olduğu için tarım faaliyetleri olumsuz etkilenebilmektedir. Bu nedenle, Urartu Devleti tarımsal etkinliklerini arttırabilmek adına güçlü politikalar takip etmiştir. Bu politikaların başında yukarıda da bahsedildiği üzere, kısa ve kurak geçen yaz aylarında tarımsal

alanlarını daha verimli hale getirmek için sulama kanalları, barajlar ve göletlerin yapımı gelmektedir. Bahsedilen politikaları izleyen Urartu Devleti, verimsiz alanların su ihtiyacını temin ederek daha verimli hasat zamanları yaşamışlardır. Böylece tarım alanlarına askeri seferler sonucunda ele geçirilen esir insanlar, tarımsal faaliyetlerde görevlendirilmek üzere yerleştirilmiş olmalıdırlar. Bu şekilde ülkeye getirilen insanların öncelikle yaşam alanı problemleri giderilmiş, ardından da tarımsal alanların yakın çevrelerine yerleştirilerek gereken insan ihtiyacının giderilmiş olduğu düşünülmektedir.

Urartu Devleti tarım faaliyetlerinde gerekli olan araç-gereçlerin yapımına da ayrı bir şekilde önem vermiştir. Orak, bel küreği, saban, çapa ve dirgenler Urartu halkının tarım faaliyetlerinde kullandığı araç-gereçlerdendir. Bu araç-gereçler araştırıldığında Urartuların tarım alanının sürülmesinden, ürünlerin hasatının yapılma zamanına değin geçen dönemde gerekli bütün tarımsal araç-gereçlerin belirlenmiş bir usulde kullanılmış olmaları yazılı belgelerden öğrenilmektedir. Urartu yazıtlarından ulaşılan veriler sonucunda bahsi geçen Urartu tarımsal araç-gereçlerinin, krallık aracılığıyla çalışan çiftçilere kolaylık sağlaması adına dağıtıldığı bilinmektedir.

Urartu Devleti'nin tarımsal faaliyetler sonucunda elde ettiği mahsullerin yüksek bir miktarını buğday, arpa gibi tahıllar meydana getirmekteydi. Elde edilen bu mahsulleri mercimek ve nohut gibi baklagil türleri takip etmekteydi. Bunun yanı sıra çeşitli meyveler (armut, elma, kiraz, üzüm vs) de üretilmekteydi. Urartular için bu ürünler arasında bilhassa üzüm önemli bir yer tutmaktaydı. Bu bağlamda Urartu krallarının yazıtlarında meyve bahçeleri ve üzüm bağlarından da söz edilmektedir.

Çalışmadaki amacımız, Urartuların yapmış oldukları tarımsal faaliyetlerde, hayvancılık faaliyetlerinde ve askeri seferler sonucunda sınırlarına kazandırdıkları ganimetler ile ülke ekonomisi adına izledikleri başarılı politikaları araştırmaktır.

II. YÖNTEM

Bu çalışma öncesinde gerekli literatür taraması yapılmış olup, çalışma konusunu oluşturan Urartu yazılı belgelerinde geçen tarım ve hayvancılık ganimetleri ile ilgili daha önce yapılan araştırmalar, kitaplar, makaleler, tezler ve dergileri kapsayan bilimsel yayınlar incelenerek mukayese edilmiştir. Literatür taramasının yapılmasının ardından ulaşılan bilgiler incelenerek bilgisayar ortamına aktarılmıştır.

Çalışma konumuza genel olarak ulaşılan verileri toplamakla başlanmış olup, konu üzerine inceleme yapan diğer araştırmacıların Urartuların diğer toplumlar ile münasebetleri, bu münasebetler sonrasında ülkelerine kazandırdıkları tarım ve hayvancılık ganimetlerine dair yapmış oldukları yayınlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Urartuların doğrudan tarım ve hayvancılık faaliyetlerini inceleyen çalışmaların yetersiz oluşu bu konu üzerine bir çalışma yapılmasında teşvik edici olmuştur. Çalışmamızın birinci bölümünde, Urartu Devleti'nin tarihi coğrafyası hakkında genel bir bilgi verilmiş olup, Urartu isminin menşei açıklanmış ve Urartu Devleti'nin tarihi aydınlatılmıştır. İkinci bölümde, Urartu Devleti'nin tarım ve hayvancılık faaliyetleri hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Urartu kralları her biri ayrı bir şekilde incelenerek, yazılı belgeler ışığında yazıtlarda geçen tarım ve hayvancılık ganimetleri ayrıntıları ile açıklanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ’NİN TARİHİ COĞRAFYASI VE KURULUŞU

1.1. DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI

Urartu Devleti’nin, bugünkü siyasi yayılım alanları göz ardı edilerek, “Doğu Anadolu” bölgesi üzerinde hâkimiyet kurduğu görüşü kabul edilmektedir. Doğu Anadolu tabiri yalnızca Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasi yayılım alanları arasında kalan topraklardan ibaret değildir. Coğrafi olarak bu tabir daha büyük bir yelpazeyi kapsamaktadır.⁷ 163 bin kilometre kare yüz ölçümü ile Doğu Anadolu, Türkiye’nin yedi coğrafi bölgesinin en büyüğüdür.⁸

Doğu Anadolu Bölgesi, yoğun sıradağları olan ve bununla birlikte doğuya doğru gidildikçe artan yükseltiye sahip olan engebeli bir ülkedir. Aynı zamanda Doğu Anadolu Bölgesi, üzerinde bulunduğumuz bu toprakların çatısı durumundadır.⁹ Şekil olarak, tabanını doğu sınırının oluşturduğu, güneyde dağlarla çevrili ve zirvesi İç Anadolu’ya doğru uzanan bir üçgene benzetilmektedir. Bu noktada ülkemizin geri kalanından ayrı bir coğrafi bölge oluşturmaktadır. Doğu Anadolu bölgesinin doğu sınırı, güneyde Maraş’ı çevreleyen Güneydoğu Torosların dış kenarı, batıda Kızılırmak ile Fırat nehirleri arasındaki su hattı ve kuzeyde Karadeniz Dağları’nın güney kenarını izleyen, Bayburt Ovası’nı dâhil ettikten sonra güneye dönen bir çizgi oluşturmaktadır. Morfolojik olarak, doğu sınırı aslında bir yandan Rion-Kura’nın doğu ucuna, diğer yandan Urmiye Gölü platosuna kadar uzanmaktadır. Bu nedenle, mevcut sınırlarımızın ötesinde daha geniş bir Doğu Anadolu coğrafi anlayışını kabul etmek gerekmektedir.¹⁰

Doğu Anadolu tabiri güney bölgedeki Toros dağları ile son bulmaktadır. Doğu Karadeniz dağları ise Doğu Anadolu’nun kuzey sınırını meydana getirmektedir. Yukarıdaki sınırlar dâhilinde daha küçük çerçeveli alt bölgelemeler yapılabilir. Birtakım alanların haricinde söz konusu olan bu coğrafi bölgeler içinde Urartu Devleti hâkimiyetini kurmuş ve sınırlarını genişletmiştir.¹¹ Asur Devleti’nin kuzeye yayılma politikası sebebiyle, Doğu Anadolu Bölgesi geçitlerinde bulunan Yukarı Fırat Nehri’nin

⁷ Çilingiroğlu, 1997:4.

⁸ Atalay, Mortan, 2008: 441; Erinç, 1953: 4-18.

⁹ Aşan, 1993:147.

¹⁰ Erzen, 1992:1-2.

¹¹ Çilingiroğlu, 1997:4.

alt kesimlerinin yanı sıra Hakkâri bölgesi çevresindeki geçiş alanları sınırların genişletilmesi açısından önemli bir yer tutmaktadır. Yukarı Fırat bölgesinin doğal sınırları, güneyde ve güneybatıda Güneydoğu Toros Dağları, kuzeyde Kuzeydoğu Anadolu Dağları ile sınırlanmıştır.¹² Bölge, Elbistan havzasını da içeren Güneydoğu Toroslar yayı ile Doğu Akdeniz bölgesi ve Güneydoğu Anadolu'dan ayrılır. Doğu Anadolu, doğuda Muş Çöküntüsü ve Bingöl Dağları, batıda Tacer Dağları ve Kangal Havzası ile sınırlanmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi bölgenin güneydoğusundaki Toros Dağları, doğudan batıya doğru bir set gibi yükselerek Asur'un kuzeyde hâkim olacağı bölgelerin doğal sınırını oluşturmaktadır.¹³

Doğu Anadolu'da tarım ve ulaşım faaliyetlerinde çok önemli rol oynayan Fırat Nehri, güneydoğuya doğru Toros Dağları boyunca akarak doğal bir sınır ve set oluştururken, Kâhta ve Göksu nehirlerini bölen vadiden batıya doğru akmaktadır. Güneydoğu Torosların kuzeyindeki Elbistan Havzası'ndan başlayıp doğuya yönelen birkaç havza vardır. Sırtlarla birbirinden ayrılan bu oyuklara Darende, Malatya, Uluova, Palu, Yarımca, Karınca ve Çapakçur adları verilmiştir. Elbistan Havzası, yukarı Ceyhan Nehri'nin su toplama alanında yer almaktadır. Fırat Nehri'nin bir kolu, bu havzaların en büyüğü olan Malatya Havzası'nın doğu kenarından geçmekte ve bu havzanın tabanından Kuruçay ve Tohma Nehirleri gibi daha küçük nehirler akmaktadır. Söz konusu akarsular Malatya Ovası'nın topraklarının bereketinde çok önemli rol oynamaktadır. Güneydoğu Toros Dağları'ndaki bir diğer çöküntü ise Uluova'dır. Elazığ Ovası, Mollakendi yerleşkesinin kuzeyinde ve Mayram Dağları'nın ikiye böldüğü ovaların güneyinde yer alır. Elazığ Ovası, güneydoğuda Toros Dağları'na doğru güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanmaktadır. Güneydoğu Toros Dağları'nın güneyinde, aynı zamanda Dicle Nehri'nin kaynak sularından biri olduğuna inanılan Hazar Gölü ve çöküntüsü yer alır. Daha önce de belirtildiği gibi bu çöküntüler ve nehir vadileri Asurlular için doğal bir engel olan Toros Dağları'nın aşılmasında çok önemli rol oynamıştır.¹⁴

Doğu Anadolu Bölgesi'nin alt bölgelerinden biri de Bitlis-Hakkâri yöresidir. Güneydoğusu Toros Dağları ile kaplanan bu bölge, 4.000 metre yükseklikteki dağlarla

¹² Işıklı, 1998: 22-24.

¹³ Işıklı, 1998: 22-24.

¹⁴ Işıklı, 1998: 23.

çevrilidir. Akçakara (2.940 m), Artos (3.475 m), Karadağ (3.630 m) ve Clio (4.168 m) bu dağların en önemli olanlarıdır. Bu dağlar genel olarak Van Gölü'nün güneyinde yer alır ve güneyden Van Gölü Havzası'na geçişi engellemektedir. Doğu Anadolu'nun geri kalan bölgelerine kıyasla bu yörede oldukça az yağmur yağmaktadır. Kışı çok sert geçmektedir. Senenin en sıcak ayı olan Temmuz'da dahi ortalama sıcaklık 22° C'yi bulmaz. Kış boyu yağan kar, Nisan aylarında erimeye başlamaktadır. Bu alanın bitki örtüsünü genel olarak ardıç ve meşe oluşturmaktadır.¹⁵

Hakkâri bölgesi engebeli ve nispeten yüksek bir arazi olmakla birlikte Asur'un kuzeye doğru genişlemesinden en az etkilenen bölgedir.¹⁶ Bunun en önemli sebebi dar, derin vadileri ve vadilerin oyduğu yüksek dağlarıyla bu bölgenin Asur'un kuzeye uzantısının en belirgin ve uzak bölgesi olmasıdır. Kışın bu bölgedeki ulaşım yolları kapalı olmakla birlikte, vadilerle takip edilmekte ve sürekli çığ riski bulunmaktadır. Bu yüzden diğer yörelerle ve bölgelerle bağlantısı zayıf olmakla birlikte izolasyon koşulları da oldukça kuvvetlidir.¹⁷ Bu kesimdeki dağlar, güneydoğu Toros Dağları'nın geri kalanından daha yüksek kıvrımlar ile daha az geçitlere sahip olan ve tırmanılması çok zor olan büyük dağ kütleleri konumundadırlar. Söz konusu dağların aşılması nedeniyle Toros Dağları'nın bu yöredeki bölümü "Hakkâri Torosları" olarak geçmektedir.¹⁸

Bitlis bölgesi, coğrafi özellikleri dâhil birçok açıdan Doğu Anadolu'nun ayrıcalıklı bir bölgesi olmaktadır. Toros Dağları'nı geçen en önemli ulaşım yolu, coğrafi konumu nedeniyle Bitlis bölgesinden geçmektedir. Bitlis Nehri Vadisi'nin meydana getirdiği bu doğal geçiş yolu, eski çağlardan beri Doğu, Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ile Mezopotamya arasındaki bağlantının kurulduğu tek yerdi.¹⁹

Hakkâri ilinin yüksek dağlık alanlarında belli bir yokuştan sonra geniş düz arazilerle karşılaşmaktadır. Bunların en iyi örnekleri şunlardır: Mutki çevresinde 2000 m rakımlarda, Hakkâri çevresinde 2000-2500 m rakımlarda ve Van Gölü güneyinde 2000 m rakımlarda yer alan geniş ovalar, Doğu Anadolu'nun yaşam alanları için büyük

¹⁵ Çilingiroğlu, 1997: 4-5.

¹⁶ Işıklı, 1998: 23-24.

¹⁷ Arınç, 2013: 21.

¹⁸ Işıklı, 1998: 23-24.

¹⁹ Arınç, 2013: 210.

önem taşımaktadır. Doğu Anadolu'nun güneyinde bulunan Dicle kollarından Batman, Garzan, Bitlis, Botan, Büyük Zap ve Habur nehirleri güney-güneybatı doğrultusunda akmaktadır. Söz konusu nehirler üzerinde önemli ulaşım faaliyetleri de gerçekleşmektedir. Diyarbakır Havzası ile Van Gölü Havzasını birbirine bağlayan Toros Dağları'nın güneydoğusunda yer alan ve bölgenin en önemli yerleşim yerlerinden biri olan Bitlis bölgesi, hemen her dönemde stratejik öneme sahip bir rol oynamıştır.²⁰

Doğu Anadolu geniş ovalarla kaplı bir yayladır. Tarımın yapıldığı, hayvanların yetiştirildiği, insan topluluklarının kurulduğu Batı ve Orta Anadolu'da, dağların bol olduğu yüksek rakımlarda ve bitki örtüsü boyunca uzanan boş tarlalarla aynı hizada olan Doğu Anadolu'da topluluklar faaliyetlerini bir arada gerçekleştirmektedirler.²¹

1.1.1. Urartu Krallığı'nın Kurulduğu Coğrafya

Urartu Devleti, Orta Demir Çağı boyunca Anadolu'da yer alan güçlü uluslardan biridir. Çağdaşları arasında batıda Melitia (Melid, Melitealhe, Malatya), Tablani (Tabal/Kayseri ve çevresi) ve Kumaha (Kummuh, Adıyaman), güneyde Asur Krallığı olmakla birlikte Geç Hitit Devletleri, Orta Anadolu'da Frigler, kuzeybatı İran'daki Mana ve Medler ile siyasi, askeri ve ticari ilişkiler içerisinde olmuştur.²² Urartular, o dönemde en büyük askeri güce sahip olan Asur Krallığı başta olmak üzere yukarıda belirtilen uluslara karşı savaşmıştır. Başlangıçta yalnızca Van Gölü ve çevresini kontrol etmiştir ancak MÖ 8. yüzyılın başlarında batıda Malatya sınırından doğuda Hazar Denizi'ne kadar uzanan, kuzeyde Aras Nehri'nden güneyde Toroslar ile güneydoğuda Urmiye Gölü Havzası'na sınırlanan büyük bir bölgeye yayılmıştır.

Bu engebeli bölgede, dağların doğu-batıdan kuzey-güneye yön değiştirdiği Anadolu'nun en doğu bölgesinde, büyük Van Gölü yer almaktadır. Bu gölün çevresinde 1700 m rakımlı bir plato yükselir. Bu platonun suları kısmen kapalı havzalardan, kısmen de Fırat ve Dicle nehirlerinin irili ufaklı kollarından akar. Van Gölü çevresinde bulunan bu yaylada yüksek bir kültür gelişmiştir. Bu önemli kültürün bize verdiği eserler, Anadolu'nun bu bölgesinin ileri düzeyde kültür üretme potansiyeline ve

²⁰ Işıklı, 1998: 24.

²¹ Erzen, 1984: 1-2; Erinç, 1953: 4-18.

²² Köroğlu, 2020: 12.

koşullarına sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü doğa bize bu imkânı fazlasıyla vermektedir.²³

Urartu Krallığı'nın "Beylikler Dönemi" olarak bilinen çağı hakkındaki bilgilerde Assur yazılı kaynakları incelenebilmektedir. Kaynaklardan ulaşılan bilgilerden krallığın kurulduğu coğrafya yanında elde edilen zaferler hakkındaki ayrıntılara da rastlanılmaktadır. Bunun yanı sıra devletin geçimini oluşturan kaynaklara, askeri teşkilata ve hatta iç örgütlenişi gibi bilgilere de ulaşılabilir. Assur Devleti tarih boyunca Urartular için adeta bir tehdit oluşturmıştır. Urartu Devleti'nin kuruluş tarihlerinde Assur Devleti'nin bölgedeki baskısının artması, Assur Devleti'nin zayıfladığı dönemlerde Urartu Devleti'nin genişlemeye başlaması ve zaman zaman Assur Devleti'nin yükselmesiyle Urartu Devleti'nin de varlığını devam ettirmesi aralarındaki yakın ilişkiyi göstermektedir. İki devlet arasındaki bu ilişki ile yayıldıkları coğrafi alanlara dair bilgiler Assur yazılı kaynakları ile aydınlatılabilmektedir.

Urartuların kuruluş yıllarındaki coğrafi yayılımı, Van Gölü ve çevresi şeklinde isimlendirdiğimiz alanı kapsamaktadır. Van yöresi, Doğu Anadolu bölgesinde nitelikli bir yerdir. Bölgenin güneydoğusunda düzensiz üçgen biçimli Toros Dağları, batısında Nemrut yanardağı, kuzeyinde Süphan ve doğusunda Tendürek yanardağı önemli platolardır. Bu alanın önemli bir bölümünü Van Gölü'nün 16.000 kilometre karesi kapsamaktadır. Van Gölü, yakınlarındaki akarsulardan beslenmektedir. Fakat suyunu taşıyacak başka bir nehir bulunmamaktadır. Bu sebeple Van Gölü suyu sodalı olup tarım arazilerinin su ihtiyacını temin edememektedir.²⁴

Van Ovası, deniz seviyesinden yaklaşık olarak 1720 metre yükseklikte olup ortalama 150 kilometre kare büyüklüğünde bir alanı kaplamaktadır. Doğu ve kuzeydoğuya doğru uzanan, güneye doğru daralan plato, bu görüntüsü ile hilal şeklindedir. Batıda Van Gölü ile çevrili kuzeydeki ovalar, Zimzim Dağı (2061 m) ile sınırlanmıştır. Doğuda Varak (Şuşanis 2050 m) ve Erek Dağı (2062 m) ile sınırlanmıştır. Bu şekilde çevreden gelebilecek herhangi tehlikeye karşı korunan Van

²³ Ar, 1944: 7.

²⁴ Çilingiroğlu, 1997:5.

Ovası, Erek ve Varak dağlarından akan yağmur ve kar sularının taşıdığı (alüvyonlu) toprakla çok verimli bir ova haline gelmiştir.²⁵

Van yöresinde bulunan Nemrut yanardağı (deniz seviyesinden 3.050 metre yükseklikte) en son MS 1441’de patlamış ve o zamandan beri sönmüş haliyle günümüz şeklini almıştır. Zirvede bulunan krater gölünün suyu hâlâ sıcaktır. Yöredeki bir başka yanardağ ise 4.434 metre yüksekliğiyle Anadolu’nun en yüksek ikinci dağı olan Süphan’dır. Gölün kuzeyinde bulunan Nemrut ve Süphan, madenler faaliyete geçmeden çok önce bölgenin obsidiyen eksikliğini gideriyordu.²⁶

Van bölgesinde yaz mevsimi sıcak ve kurak, kış mevsimi ise çok soğuk ve karlı geçmektedir. Genel olarak yağışlar kış ve bahar zamanlarında görülmektedir. Yılın yedi ayı kar yağışı ile geçmektedir. Van bölgesinde karın ortalama derinliği 40-60 cm. civarında değişiklik göstermektedir. Yaz ile kış, gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı yüksektir. Senelik sabit sıcaklık 9 derecedir. Ortalama yağış 378.9 mm ve buharlaşma 1261.5 mm’dir. Göle akan Zeylan, Deliçay, Bendimahi, Hoşap Su ile Karasu bölgede gerçekleştirilen tarım etkinlikleri adına büyük önem taşımaktadır.²⁷

Urartu Devleti, merkezi başkent Van ilinin Tuşpa şehri olan, kuzeyinde Çıldır ve Sevan gölleri, güneyinde Toros Dağları, doğusunda kuzeybatı İran ve batısında Elazığ bölgesi bulunan, yaklaşık 200.000 kilometre karelik bir alanı kaplamaktadır. Bu büyük bölge içerisinde Urartu yerleşimleri, Urmiye Gölü çevresindeki Van bölgesinde ve kuzeyde ağırlıklı olarak kazıların yapıldığı Ermeni bölgesinde yoğunlaşmaktadır.²⁸

Urartu Devleti’nin yerleşim alanlarını kuzeyde Kuzey Ermeni Dağları, batıda Karasu-Fırat, doğuda İran-Azerbaycan’ının Savalan Dağları ve güneyde Zagros Dağları ile buluşan Doğu Toros Dağları oluşturmaktadır.²⁹

Urartu Devleti’nin genişleyen alanında yer alan ve krallığın ilk zamanlarından itibaren kısmen egemenlik altına giren Yukarı Fırat Havzası, Doğu Anadolu bölgeleri

²⁵ Belli, 1984: 163.

²⁶ Çilingiroğlu, 1997: 5.

²⁷ Çilingiroğlu, 1997: 5.

²⁸ Köroğlu, 1996: 1; Llolyd, 2000: 109.

²⁹ Salvini, 2006: 25.

kadar rakımlı olmamakla birlikte Buzdağı 2.612, Beydağı 2.600, Munzur 3.188 metreye kadar çıkabilmektedir. Ancak sıcaklık yükseğe çıkıldıkça daha çok düşmektedir.³⁰

Bir zamanlar Urartu Devleti tarafından yönetilen topraklar, “üç göller” arasına sıkıştırılmış topraklar olarak adlandırılmıştır. Anadolu’nun en dağlık ve deniz seviyesinin en alçak bölgesi, kuzeyde Gökçe Gölü (Sevan Gölü), güneyde Urmiye Gölü ve Van Gölü’nün oluşturduğu, bu dağların ve sıradağların kesiştiği üçgen bir ülkedir. Yörenin en çarpıcı özelliği de yüksek engebeli dağlar arasında, alçak ve etrafı dağlarla çevrili, tarım cepleri adı verilen küçük tarım arazilerinin var oluşudur.³¹

1.2. URARTU DEVLETİ’NE GENEL BAKIŞ

1.2.1. Yazılı kaynaklara göre Urartu ve Uruatri Terimleri

“Urartu” adına kutsal kitap Tevrat’ta değişik bir biçimde Ararat³² olarak rastlanılmaktadır. MÖ 13. yüzyılda Doğu Anadolu platosunda yaşayan topluluklar hakkındaki ilk doğru bilgilere Asur çivi yazısından ulaşılmıştır. Asur Krallığı’nın ilk yılları olan MÖ 1272 ile 1243 yılları arasında yaşadığı bilinen I. Salmanassar zamanında Asurca yazılmış bir yazıttan anlaşılağı üzere Asur kralı “Uruatri” adıyla bilinen sekiz ülkeyi fethetmiştir. Söz konusu toprakların Van Gölü’nün güneydoğusundaki dağlık alanda, muhtemelen Zap Suyu’nun yukarı vadisinde olduğuna inanılmaktadır. Burada da bilim uzmanları, Asur kralı ile müttefik topluluklar arasındaki savaşın öncelikle sınır boyunca meydana gelmiş olabileceğini söylemektedirler. Gerçekleşen bu savaş hakkında bilmediğimiz tek konu konfederasyonu meydana getiren toplulukların toprak paylaşımıdır. Van Gölü’nün etrafındaki ülkelerde yaşamını sürdüren toplulukların da bu konfederasyona katıldığı düşünülmektedir. Asurca “Uruatri” kelimesi etnik bir kelime değil, “dağlık alan” anlamına gelen coğrafi bir kavramdır.³³

Genellikle yaygın bir şekilde kullanılmakta olan “Urartu” kavramı, Asur Krallığı’nın, kuzey bölgedeki güçlü rakiplerini ifade etmek amacıyla kullandıkları

³⁰ Çilingiroğlu, 1997: 5.

³¹ Çilingiroğlu, 1997: 6.

³² Ofset, 1993: 701.

³³ Memiş, 2002: 173.

isimlerden biri olmuştur. Urartu isminin literatürde geçmesi, Asur araştırmaları sonucunda Urartu Devleti'nin varlığını kabul etmiş olmalarından kaynaklanmaktadır.³⁴

Urartu ülkesi, Asur kaynaklarında ilk kez görüldüğünde, daha sonraki dönemler kadar büyük bir bölgeyi kapsamıyordu. Bu ülke farklı zaman dilimlerinde farklı bölgelerde bulunmaktaydı. Tamamen coğrafi bir tanım olan “Uruatri” kavramı, Melikishvili tarafından Zap Ovası'nın üst kısmı için ve Goetze tarafından Van Gölü Havzası'nı ifade etmek için kullanılmıştır. Salvini ise Uruatri ülkesi için Van Gölü'nün doğusundaki ve kuzeyindeki toprakları önermiştir.³⁵ Uruatri adı ilk olarak MÖ 1247'de I. Salmanassar'ın kayıtlarında geçmektedir. MÖ 13. yüzyılın başlarından beri yaşayan göçebe halklar arasında, bölgeye dalgalar şeklinde gelen, Anadolu'yu ve Orta Doğu'yu kasıp kavuran, bölgede bir “felaket” oluşturan göçebe halk arasında “Uruatri Ülkesi Halkı” da yer almaktaydı. Fakat Van Gölü bölgesinin etrafına yerleşen ve burada yer alan yerel halka karışan bu topluluk, III. Ramses zamanında zorlukla durdurulan deniz kavimleri gibi olmayıp farklı bir strateji uygulayarak Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden gelmişlerdir.³⁶

Urartu Devleti'nin başkenti olan Tuşpa, bir terim olarak MÖ 9. yüzyıldan beri Asur yazılı belgelerinde Turuşpa, Urartu yazılı belgelerinde ise Tuşpa şeklinde ifade edilmektedir. Tuşpa isminin Urartu tanrıçası Tuşpuea ile ilişkilendirildiğine inanılmaktadır. Daha eski kaynaklarda Thospia'ya, Tosp/Dosp ismi de verilmektedir. Ancak bu isimlerin Tuşpa'dan gelmiş olduğu düşünülmektedir. Van ismi ise Urartuların varlıklarını ifade etmek amacı ile kullandıkları “Biane/Biaini” kavramı ile ilişkilendirilmektedir.³⁷

Anadolu için önemli bir yer tutan Ağrı Dağı, Urartu'nun coğrafi merkezinde yer almaktadır. Dağ, İncil'in Masoretik telaffuzundan dolayı “Ararat” olarak adlandırıldı. Bunun nedeni Urartu isminin "r r t" ünsüzleriyle yazılmış olmasıdır.³⁸

Urartu Devleti MÖ 1. binin başlarında Van Gölü çevresinde büyük bir alanda hâkimiyet kurmuştur. Ancak bu bölgede Urartu adına, Asur kralı I. Salmanassar (1300-

³⁴ Salvini, 2006: 29.

³⁵ Çilingiroğlu, 1984: 5.

³⁶ Çilingiroğlu, 1984: 5.

³⁷ Aşan, 1993: 154; Tarhan, 2000: 191.

³⁸ Salvini, 2006: 25.

1250) döneminde de rastlanılmaktadır. Urartu araştırmaları, bu halkların Hurri lehçesini konuştuklarını, bir uygarlık kurduklarını, Antakya'ya kadar yayıldıklarını ve Hititlerle aynı zamanda geliştiklerini ortaya koymaktadır. Bu nedenle Urartuları Hurrilerin torunları şeklinde kabul etmek yanlış olmayacaktır.³⁹

1.2.2. Urartu Krallığı'nın Kuruluş Evresi

MÖ 858'de Asur Krallığı'nın başına III. Salmanassar adında yeni bir kralın geçmesi ile birlikte yazılan Asur metinleri, Uruatri ve Nairi beyliklerinin siyasi ve askeri teşkilatlanmaları hakkında oldukça açıklayıcı bilgiler vermektedir. Yakınoğu'da yeni bir krallığın kurulacağı bilgisi, Asur krallarının kronikleri ve Balawat Kapısı olarak bilinen ahşap kapının bronz süslemeli panellerinde geçmektedir.⁴⁰

Birtakım Asur kralî yazıtlarında, Nairi ve Urartu terimleri bir arada zikredilmiştir. Örneğin, II. Salmanassar Dicle Nehri'nin kaynağını Nairi, Fırat Nehri'nin kaynağını da Urartu şeklinde adlandırmaktadır. Ancak Urartu Beyliği kurulup iktidara gelince Nairi'nin topraklarının çoğu Urartulara katılmıştır. Bilhassa Urartu beyi Sarduri dahi Nairi'nin vatanının efendisi olduğunu iddia etmektedir.⁴¹ Asur krallarından gelen bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Urartu Beyliği hâkimiyetini oluşturup, güç kazanana değin söz konusu topraklarda küçük topluluklar varlıklarını göstermişlerdir. Van merkezli Urartu Krallığı'nın oluşumunun ardından söz konusu beylikler lağvedilmiştir.⁴²

Van Gölü Havzası'nda kazı çalışmaları gerçekleştiren V. Sevin'e göre Urartu Krallığı'nın oluşumuna giden hadiseler Van Gölü Havzası'nın yöresel an'anelerine dayanmaktadır.⁴³ A. Tan'ın fikrine göre, Erken Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'da üretilen Yivli Çanak Çömlek Urartu Krallığı'nın oluşumundan önceki zamanları özgünleştirebilmek için öne çıkan bir model olmuştur.⁴⁴

³⁹ Akurgal, 1959: 68.

⁴⁰ Çilingiroğlu, 1997: 21.

⁴¹ Ar, 1944: 13-14.

⁴² Ar, 1944: 14.

⁴³ Sevin, 2004: 379; Sevin, 2005: 64-78.

⁴⁴ Tan, 2010: 24.

1.2.3. Urartu Beylikler Dönemi

Urartuların isimleri, çivi yazılı belgelerde geçmemesi sebebi ile tarihleri bilinmezliğini korumuş, ancak dikkat çekici hadiselerle aktif olarak katılmaya başlamaları ile varlıkları keşfedilebilmiştir. MÖ 13. yüzyıldan itibaren Assur yazılı belgelerinde Urartu ve Nairi bölgelerindeki kavimlerden söz edilmesi ile erken Urartu Devleti hakkında bilgi sahibi olunmuştur.⁴⁵

M.T. Tarhan MÖ 13. yüzyılın ilk çeyreği ve MÖ 9. yüzyılın ilk yarısındaki dönemi kapsayan Urartu Devleti'nin kuruluş evresini Urartu'nun Arkaik Çağı olarak değerlendirmiştir.⁴⁶ Bu dönem Assur kaynaklarında hatırlanan *Uruatri* ve *Nairi konfederasyonu* ya da kabile birliği devridir.⁴⁷ M T. Tarhan'ın fikrine göre, "*Uruatri*" ve "*Nairi*" beyliklerin birleşerek Konfederasyon oluşturması yabancı kabilelerin Doğu Anadolu'nun güney bölgeleri için tehlike yaratması ile bağlantılı olmuştur.⁴⁸ Piotrovskii, Mitanni Krallığı'nın ortadan kalkmasından sonra Assur Devleti'nin kuzey bölgedeki engebeli arazilere saldırıyı artırmasının söz konusu bölgedeki Hurri kaynaklı kabilelerin Assur Devleti'ne karşı birleşmesinin nedeni olduğunu söylemiştir.⁴⁹ MÖ II. binde Hititler tarafından yıkılan Hurri-Mitanni Devleti'ne son darbeyi I. Salmanassar indirmiştir.⁵⁰ Doğu Akdeniz bölgesinin doğal kaynaklarını ve verimli topraklarını ele geçirmeye çalışan Assur krallarının baskısıyla karşı karşıya kalan Doğu Anadolu'daki "*Feodal Beylikler*", "*Nairi*" adı altında birleşmişlerdir.⁵¹

Urartu Devleti, MÖ 13. yüzyılda bir birlik şeklinde varlık göstermiştir. Tarih sahnesine ilk çıkanlar, milletlerin ve henüz milletleşmemiş toplulukların oluşturdukları federasyonlardı. Gün yüzüne çıkarılmış olan Asur metinlerinde bu konfederasyon için kullanılan Uruatri (Urartu) kavramı, bir süre Nairi adı altında kullanılmıştır. Söz konusu olan terim, Van Gölü bölgesini de kapsamaktaydı. Van Gölü'ne ise Nairi Gölü adı verilmiştir. MÖ 9. yüzyılda kuzey bölgeyi ele geçirmeye çalışan Asur güçleri, Urartu krallarından Aramu ve Sarduri hâkimiyetindeki, güçlü ve etkili Urartu birliklerinin

⁴⁵ Salvini, 2006: 28.

⁴⁶ Piotrovski, 1959: 44.

⁴⁷ Piotrovski, 1959: 43-44; Tarhan, 2011: 69.

⁴⁸ Tarhan, 2011: 70.

⁴⁹ Piotrovski, 1959: 44.

⁵⁰ Tarhan, 2011: 71.

⁵¹ Tarhan, 2011: 71.

savunması ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu sırada Urartu ülkesi, Asurlu düşmanlarına karşı savaşılan inatçı ve başarılı bir krallığa dönüşmüştü. MÖ 9. yüzyılın sonlarında Urartu Devleti'nin gücünü kabullenmek zorunda kalmışlardır. Bu dönemde, Urartu Devleti'nin askeri, siyasi ve kültürel olarak yükselişi başladı ve iki yüzyıl boyunca onu, Ön Asya'nın ve Doğu Anadolu platosunun en güçlü ve en ürkütücü devleti haline getirmiştir.⁵²

Assur kaynaklarının araştırılması konfederasyonların egemenlik bölgelerinin zaman zaman değiştiğini göstermiştir.⁵³ T. M Tarhan konfederasyonlar arasındaki iç çekişmelerin doğal kaynaklar, özellikle verimli maden ve üretim bölgelerine egemen olabilmek kaygısı, hayvancılıkla ilgili olarak yaylakların paylaşılması ile bağlantılı olduğunu söylemiştir.⁵⁴ MÖ IX. yüzyılda Beylikler Konfederasyonu'ndan merkezi otoriteye geçiş dönemi Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi gibi nitelendirilmiştir.⁵⁵ Burney ve Lang MÖ IX. yüzyıldan önce *Konfederasyonlar* şeklinde yerel organizasyonlar gibi tanımlamış, Sarduri'nin birleşik Urartu'nun ilk kralı olduğunu söylemişlerdir.⁵⁶ Barnett ise Ana Vatan'ı Van Gölü'nün güneydoğusunda olan Urartuların ilk kralının Aramu olduğunu söylemiştir.⁵⁷

Aşağıda verilenlerde ilk defa bir Urartu kralının ismine yer verildiği görülmektedir: “...Hubuşkia'dan ayrıldım Urartulu Arame'nin krali kenti olan Sugunia'ya vardım Kenti muhasara ettim ve ele geçirdim Çok sayıda savaşçısını kılıçtan geçirdim...” Asur kralı olan III. Salmanasar'a ait “Monolit Yazıt” şeklinde isimlendirilmekle birlikte Diyarbakır çevresindeki Kurkh'dan geldiği kabul edilen, günümüzde British Museum'da korunan yukarıdaki yazıtında, “tahta geçtiği yıl” Van Gölü'nün güney kısmında bulunan Hubuşkia ve Nairi bölgeleri üzerine askeri seferler gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Böylece Asur kralına ait bu yazıttan Urartu Devleti'nin ilk kralının Urartulu Arame olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸ Kaynaklardan anlaşıldığı üzere III. Salmanassar Suriye yürüyüşünden döndükten sonra yeniden

⁵² Aşan, 1993: 153.

⁵³ Tarhan, 2011: 72.

⁵⁴ Tarhan, 2011: 72.

⁵⁵ Tarhan, 2011: 80.

⁵⁶ Burney-Lang, 1971: 130.

⁵⁷ Barnett, 1982: 332-334.

⁵⁸ Çilingiroğlu, 1997: 21.

Urartu'ya saldırmıştır. Siyah Nimrud obeliskinde Assur ordusunun yol çizelgesi şöyle anlatılmıştır: “*Geri dönürken Alzi Ülkesi’nin sınırlarını geçtim Alzi, Suhni, Daiaeni, Tumme, Urartu’lu Aramu’nun krali şehri Arzaşkun, Gilzan ve Hubuşkia ülkelerini ele geçirdim*”.⁵⁹ Araştırmacıların fikrine göre, Aramu’nun egemenliği (860-840) döneminde, II. Aşşur-Nasirpal’ın saltanatının sonlarında Urartu Devleti’nin kuruluşunu örgütlediği söylenebilir.⁶⁰

III. Salmanassar’ın yazıtlarında “*Kral*” deyiminin yanında, Krali şehirlerden, yani başkentlerden bahis edilmesi bu dönemde Urartu’nun merkezi otoriteye bağlı birleşik devlet olduğunu göstermektedir. Kral Aramu önce Sugunia, sonra ise Arzaşkun kalesini kuvvetlendirerek Urartu-Nairi birleşik devletinin başkenti yapmış, Van Gölü’nü çevreleyen bölgeyi bu merkezler ve diğer kalelerle kontrol altında tutmuştur.⁶¹ Sugunia ve Arzaşkun şehirlerinin III. Salmanassar’ın yürüyüşleri sırasında tahrip edilmesi Balavat Kapısı’nın bronz kabartmalarında tasvir edilmiştir. Yazılı kaynaklara göre Urartu’nun ilk başkenti Sugunia Van Gölü’nün güneyinde, Hubuşkia bölgesi civarında yerleşiyordu. Assur kralı III. Salmanassar’ın Sugunia şehrine Hubuşkia’dan askeri sefer düzenlemesi ve oradan Nairi Ülkesi’ne ulaşması bunu göstermektedir.⁶²

Yazılı kaynaklarından anlaşıldığı gibi bu dönemde Urartu-Nairi kabile birlikleri merkezi bir devlet halinde birleşmişlerdir. Bu devletin Assur gibi süper güce karşı direnişi güçlü bir örgütlenmenin varlığını kanıtlamaktadır. Bulundukları coğrafi çevrenin koşullarından faydalanarak kendi varlıklarını korumayı başaran Urartular Assur’a karşı direnişlerini sürdürmüşlerdir. III. Salmanassar’ın MÖ 844’de 3. Urartu seferi sırasında Aramu’dan söz etmesi bu kralın direnişini açıkça göstermektedir.⁶³

Assur kaynaklarından açıkça görüldüğü gibi Aramu Birleşik Urartu Devleti’nin kralı olmuştur. Ama Assur kralı MÖ 832’de 4. Urartu Seferi sırasında yeni bir kraldan I. Seduri’dan, I. Sarduri’dan söz etmiştir. Ancak Madır Burç’undaki yazıt Aramu’nun I. Sarduri’nin babası olmadığını kanıtlamaktadır.⁶⁴ Melikişvili’ye göre, krallık Aramu’dan I. Sarduri’ye geçerken sülale değişikliği olmuştur. Onun fikrine göre, Aramu’nun

⁵⁹ Piotrovski, 1959: 54.

⁶⁰ Salvini, 2006: 42; Tarhan, 2011: 87.

⁶¹ Tarhan, 2011: 88.

⁶² Tarhan: 2011: 88-89.

⁶³ Tarhan, 2011: 91.

⁶⁴ Melikişvili, 1954: 200; Tarhan, 2011: 86.

yenilmesinin ardından yönetim Lutipri oğlu Sarduri'nin idare ettiği bir kabileye geçebilirdi.⁶⁵ Urartu Devleti'nin tarihine ait tüm araştırmalarda I. Sarduri *Kurucu Kral* olarak tanımlanmıştır.⁶⁶ Tuşpa'nın bu kral tarafından başkent yapıldığı anlaşılmaktadır. I. Sarduri tarafından Urartu Devleti'nin başkentinin Tuşpa'ya taşınması araştırmacıların fikrine göre, başkent in Assur saldırılarından daha uzak ve korunaklı bir yerde yerleştirilmesi ile ilgili olmuştur.⁶⁷ Bu kale uzun süre Urartu Devleti'nin başkenti olarak kullanılmıştır. Bu şehrin kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bu şehir ilk kez III Salmanassar'ın yazıtlarında şöyle hatırlanmıştır: “*Turuşpa şehrinden büyük ölçüde tribut aldım*”.⁶⁸

1.2.4. Urartu Devleti'nin Yükselme Dönemi

Merkezi otoritenin temelini oluşturabilecek girişimler *Lapturi/ Lutipri* zamanında başlamış, başka bir kabileden olan Aramu merkezi otoriteyi gerçekleştirmeyi başarmış, I. Sarduri ise bu girişimleri sağlam temeller üzerine koymuştur.⁶⁹ Assur baskısı nedeniyle *Lapturi/ Lutipri* ve onun oğlu I. Sarduri mensup oldukları kabile ile birlikte Kasiari bölgesinden Van bölgesine göç etmişler. Ama bu göçlerin kimi araştırmacıların farklı ırktan saydıkları göçlerle hiç bir bağlantısı yoktur.⁷⁰ Bu şekilde, Ön Asya'nın geniş bir coğrafyasında oluşan, Assur tehlikelerine karşı dirençli yerli kabileler egemenlik zaman zaman değişirseler de Assur baskılarına karşı ayakta kalmayı başarmışlar ve Ön Asya'nın güçlü krallığını, Urartu Devleti'ni kurmuşlardır. Urartu Krallığı, kurucusu sayılan kral I. Sarduri tarafından kurulmuş, onun devamlıları niteliğinde olan İşpuini ve Menua zamanlarında Ön Asya'nın güçlü bir devleti olarak varlığını sürdürmüştür. Urartu Kralı Sarduri'nin ismi, Asur Kralı III. Salmanassar'ın saltanatının 27. yılına (MÖ 832) ait metinlerde “Seduri” şeklinde geçmektedir.⁷¹ Urartu kayıtlarının sınırlı olması nedeni ile Kral Sarduri zamanına ait Sardurburç yazıtları haricinde, Urartu Devleti hâkimiyetinin yayılım alanlarının tespit edilmesi oldukça zorlaştırmaktadır. Kral Sarduri'nin Van Gölü Havzası dışında yalnızca Batı bölgesinde

⁶⁵ Melikişvili, 1954: 200.

⁶⁶ Tarhan, 2011: 81.

⁶⁷ Çilingiroğlu, 1997: 22.

⁶⁸ Lambert, 1961: 153; Tarhan, 2011: 92.

⁶⁹ Tarhan, 2011: 97.

⁷⁰ Tarhan, 1978: 78.

⁷¹ Luckenbill, 1926: 208.

Karasu/Murat ırmağına kadar ilerlediği anlaşılmaktadır.⁷² Urartu Devleti, Ön Asya’da güçlü politikalar izleyerek geniş bir alana yayılmıştır. Urartu Devleti’nin I. Sarduri döneminde başlayan yükselişi kral İşpuini döneminde devam etmiştir. Asur kayıtlarında Sarduri ve İşpuini isimlerinin bir arada geçtiği tarihler MÖ 832 ile MÖ 821 yılları olarak belirtilmektedir. MÖ 828 tarihli başka bir Asur yazılı belgesine göre, Urartu yerleşim alanları Hubuşkia ve Muşaşir bölgelerine kadar uzanmaktadır. Fakat Urartu Devleti içerisinde dini önemi olduğu bilinen Muşaşir şehrinin bu tarihlerde Urartu kontrolünde olmadığı yazılı belgelerden anlaşılmaktadır.⁷³ MÖ IX. yüzyılın sonlarından başlayarak Urartu Devleti kuvvetlenmiş ve onun sınırları genişlemiştir. Urartu dilinde bulunan yazılı kaynaklara da bu dönemde rastlanılmıştır.⁷⁴

Kral Sarduri’nin ardından iktidara gelen oğlu İşpuini’nin Urartu tahtına çıkış zamanı belirsizdir. Öte yandan Asur iktidarında bulunan V. Şamsi-Adad (MÖ 823-811) askeri seferlerine ait yazılı belgelerinde yetenekli, tecrübeli ve zeki olan Mutarris-Assur isimli askerini, birliği ile Nairi yurduna sefere göndermiştir.⁷⁵ Mutarris-Assur, Uşpina isimli bir krala ait 200 şehri fethederek yukarı denize kadar askeri seferlerini gerçekleştirmiştir. Yazıt, bölgedeki pek çok ülkenin krallarından ve Nairi topraklarından haraç ile vergi toplandığını belirtmektedir.⁷⁶ Söz konusu yazıtta geçen Kral Uşpina’nın Urartu kralı İşpuini olduğu önerilmiştir. Bu durumda MÖ 822 tarihinden çok fazla geçmişe dönmeyen bir zaman, olasılıkla MÖ 825/24 seneleri Kral İşpuini’nin Urartu tahtına geçtiği yıl olarak kabul edilebilir.⁷⁷ İşpuini, Urartu iktidarına geldikten sadece birkaç yıl sonra, güney bölgesine inmiş olabilirdi. Hubuşkia’nın bir kısmını fetheden ve güneye, Muşaşir eyaletinin sınırlarına yaslanan V. Şamsi-Adad harekete geçmiş ve Urartu Devleti’nin güney bölgesine ilerleyişini Asur Kralı engellemek istemiştir. Seferin ilk yılında aynı Asur kralının Nairi topraklarına askeri sefer gerçekleştirdiği ve bu topraklardan atları ganimet olarak aldığı belirtilmektedir. Nairi topraklarının krallarından haraç alındığını belirten askeri seferde, toprakları yöneten hiçbir kralın ismi

⁷² Parpola 1970: 33.

⁷³ Luckenbill, 1926: 210-211.

⁷⁴ Piotrovski, 1959: 61-62.

⁷⁵ Çilingiroğlu, 1997: 27.

⁷⁶ Çilingiroğlu, 1997: 27.

⁷⁷ Çilingiroğlu, 1997: 27.

verilmemektedir.⁷⁸ Urartulara ait yazılı kaynaklarda kral Sarduri'den sonra yönetime İşpuini'nin geçtiği belirtilmektedir. Asur kralı V. Şamsi-Adad'a ait seferin anlatıldığı yazıtta İşpuini ismi "Uşpina" şeklinde belirtilmektedir. Söz konusu yazıtta Urartu Kralı İşpuini'ye ait 200 yerleşim alanının ve 11 korunaklı kentin alınmış olduğu geçmektedir.⁷⁹

İşpuini yönetiminin ilk yıllarında devletin örgütlenmesindeki ilerlemeler yazı kültürünün de gelişimini sağlamıştır.⁸⁰ İşpuini'nin zafer stelleri Urartuların yayılmasının ana hatlarını aktarmaktadır.⁸¹ İşpuini'nin ve oğlu Menua'nın yazıtlarında Urartuların askeri seferlerinin genellikle üç istikamete yöneldiği görülmektedir: Urartu'nun başkenti Tuşpa'dan güneydoğuda yerleşen dağlık bölgelere, Urmiye Gölü'nün güney kıyılarına ve kuzeye - Güney Kafkasya'ya.⁸²

Kral I. Sarduri'nin oğlu Kral İşpuini (M.Ö. 830-810) zamanı, Urartu Devleti'nde imar faaliyetleri dönemi şeklinde açıklanmaktadır. Kral İşpuini, oğlu Menua'yı Urartu ülkesinde kendisine ortak kral ilan ederek ve İran'ın kuzeybatısındaki Urmiye Gölü'nün güneyindeki Parşua'ya askeri bir sefer gerçekleştirerek bölgenin kontrolünü ele geçirmiştir. Haldi ise bu askeri sefer sonucunda baş tanrı ilan edilmiştir. Kral İşpuini'nin en ciddi eylemlerinden biri, güney topraklarına yaptığı sefer olmuştur. İşpuini'nin en önemli yazıtlarından biri, kısmen okunamayan, bu seferi ve ardından yaşanan hadiseleri aktaran Kelişin Yazıtı olmuştur. Söz konusu yazıt, Türkiye, Irak ve İran sınırındaki ünlü Kelişin Geçidi yakınında dikilmiş iki dilli steldir.⁸³ Yazıt şöyle başlar: “ *Ardini (Asurca tarafta Muşaşir) kentine Tanrı Haldi'nin arkasında geldikleri zaman Sarduri oğlu İşpuini, yüce kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Biainili ülkesinin kralı (Asurca tarafta Nairi), Tuşpa kentinin hâkimi ve İşpuini oğlu Menua Tanrı Haldi'ye bir tapınak inşa ettiler. Yüksek yola bir stel diktiler...* ” Bu yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Yakın Doğu'nun önemli, kutsal bir şehri olan Muşaşir kenti Kral İşpuini tarafından zapt edilmiştir.⁸⁴

⁷⁸ Çilingiroğlu, 1997: 27-28.

⁷⁹ Luckenbill, 1926: 255.

⁸⁰ Salvini, 2006: 48.

⁸¹ Salvini, 2006: 49.

⁸² Piotrovski, 1959: 61.

⁸³ Çilingiroğlu, 1997: 28.

⁸⁴ Çilingiroğlu, 1926: 28.

İşpuini iktidarının son zamanlarında Urartu Krallığı, Urmiye Havzası'nda yaşayan halktan haraç alabildiği ölçüde bölgeye hakim olmuştur.⁸⁵ Urmiye Gölü Havzası'nın güney bölgesinde yer alan, Godar Çayı Ovası'nda 1968 senesinde bulunan, İşpuini ve Menua'ya ait yazıt da bu bölgenin fethedilmesinin kanıtıdır.⁸⁶ Urartular Van'dan çıkarak kuzeydoğu yönünde Erçek Gölü'ne yönelmiş, ardından Kotur Dere Vadisi'nde Zagros Dağları'nı aşarak Urmiye Havzası'na ulaşmışlar.⁸⁷ Böylece, MÖ IX. yüzyılın sonlarında ele geçirilen Urmiye Bölgesi daha sonra Assur ve Urartu arasında savaş alanına dönüşmüştür. Urartuların seferlerinin üçüncü istikameti Güney Kafkasya'ya yönelmişti. İşpuini ve Menua'nın dört yazıtında Uiteruhi, Luşa ve Katarza kabilelerine karşı yapılan askeri seferlerden söz edilmiştir.⁸⁸

Kral İşpuini'nin oğlu Menua'nın saltanatı (MÖ 810-786) Urartu Devleti'nin yükselişini başlatmıştır. Bu zamanda hükümet, Doğu Anadolu platosuna hakim olmuştur. Asur Krallığı'na karşı yapılan savaşta üstünlük Urartu Devleti'ne geçmeye başlamıştır. Menua, babasının yaptığı gibi en büyük oğlu İnüşpua'yı krallıktaki ortağı olarak kabul etmiştir. Bu sırada sınırlar da büyük ölçüde genişletilmiştir. Menua, Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Patnos bölgesine askeri ve stratejik olarak önem vermiştir.⁸⁹

Menua'nın döneminde Urartu Devleti'nde, özellikle onun merkezi kısmında büyük imar faaliyetleri ve tarımsal tedbirler yapılmıştır.⁹⁰ Menua'nın ismi ile bağlantılı olan yüzlerce çivi yazıtlarda imar işlerinden ve sulama kanallarının inşasından söz edilmiştir. Araştırmacılara göre, Van Kalesi sitadelinin tamamlanması da bu döneme denk gelmektedir. Kalenin doğu kısmında İşpuini ve Menua adına yapılan çivi yazıt da bunu göstermektedir.⁹¹

Kral başkentin sitadelini kuvvetlendirmekle beraber Tuşpa'yı çevreleyen yerlerde de kaleler kurdurmuştur. İmar faaliyetleri boyunduruk altına alınmış bölgelerde

⁸⁵ Erzen, 1992: 24-50; Çilingiroğlu, 1997: 29-115.

⁸⁶ Salvini, 2006: 51.

⁸⁷ Salvini, 2006: 52.

⁸⁸ Melikişvili, 1960: 20-23.

⁸⁹ Erzen, 1992: 24-50; Çilingiroğlu, 1997: 29-115.

⁹⁰ Salvini, 2006: 65; Piotrovski, 1959: 63.

⁹¹ Piotrovski, 1959: 63.

de yürütülmüştür.⁹² Aznavurtepe'deki yazıtta ise Menua'nın Alzi Ülkesi'nde kazandığı zaferin ardından Qutume kentinde bir kalenin inşasından söz edilmiştir.⁹³ Askeri tahkimatların yanı sıra, devlet ekonomisine olumlu katkı sağlayan ve tarımsal etkinlikleri teşvik eden büyük ölçekli sulama projeleri uygulanmaya başlamıştır. Günümüzde hala kullanılan veya yerel olarak Şamran Kanalı olarak bilinen Menua Kanalı, bu etkinliklerin en öne çıkanıdır.⁹⁴

Kral Menua zamanında Urartu Krallığı'nın sınırları kesin belli olsa da bu sınırlar diğer eski doğu devletlerinde olduğu gibi değişkendi. MÖ VIII. yüzyılda Muşasir, Urmiye Havzası'nda Mana, Van Gölü'nün güneybatısında Nairi Ülkesi Urartu Devleti'nin sınırları içerisinde idi. Yazıtlarda Menua'nın Asur'un sınırlarına kadar, kuzey Suriye'de yer alan Hati Ülkesi'ne dek ilerlediğini, Araçani Nehri (Murat) Havzası'nı, Van Gölü'nden Fırat'ın batı koluna dek olan bölgeyi ele geçirmesinden söz edilmiştir.⁹⁵

Menua'nın Muş'taki yazıtında Kulmeri (Assur yazıtlarında Urme) şehrinden söz edilmiştir. Urartular batıda Malatya'da Fırat Nehri'ne dek ilerlemişlerdi. Araçani Nehri'nin kıyısındaki Palu'da bulunan yazıtta Fırat Nehri'nin geçilmesinden, Supani Ülkesi'nin ele geçirilmesinden söz edilmiştir.⁹⁶ Körzüt'te yer alan bir Urartu yazıtı, kuzeyde bölgedeki Aras Vadisi'ne düzenlenen askeri sefer ile ilgili bilgi aktarmaktadır. Kral Menua, bu uzak diyarlara yaptığı seferler sonrasında Erikua ve Etiuni ülkelerini ele geçirip bu ülkelerden haraç aldığını belirtmiştir.⁹⁷

Urartu Devleti, bu dönemde ele geçirdiği bölgelerde kalıcı olmak amacı gütmeyen ganimet elde edebilmek için askeri seferler gerçekleştirmiştir. Erzurum'da yer alan Sungutaş ve Yazılıtaş yazıtları Urartu Krallığı'nın ganimet için çıktığı kuzey seferlerini anlatmaktadır. Kral Menua kuzeye çıktığı bu seferlerde Diauehi Ülkesi'nin başkentini "Sasilu"yu ele geçirdiğini belirtmektedir.⁹⁸ Çilingiroğlu ve Köroğlu Diauehi Ülkesi'nin Erzurum'dan kuzeyde yerleşen bölgeleri kapsadığını, Çoruh Vadisi'ne

⁹² Salvini, 2006: 65.

⁹³ Salvini, 2006: 65.

⁹⁴ Çilingiroğlu, 1997: 31.

⁹⁵ Melikişvili, 1960: 39; Piotrovski, 1959: 64.

⁹⁶ Melikişvili, 1960: 39; Balkan, 1964: 106; Çilingiroğlu, 1997: 30.

⁹⁷ Payne, 2006: 64-67.

⁹⁸ Payne, 2006: 68-70.

ulaştığını söylemişlerdir.⁹⁹ Horasan ve Eleşkirt arasındaki Tahir Geçiti'nde kale tespit edilmiş, Hasankale yazıtında ise Menua'nın burada bir kralî kale inşa ettirdiği belirtilmiştir.¹⁰⁰ Menua'nın Hasankale'deki yazıtında şöyle anlatılmıştır: “*Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Menua güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır*”.¹⁰¹

MÖ VIII. yüzyılın başlarında güçlenen Urartu Devleti'nin Kuzey Suriye'de ilerlemesi Assur'ların Küçük Asya ile ilişkilerinde sorun yaratmış ve Assur krallığını tehdit etmeye başlamıştır.¹⁰² Assur kralı IV. Salmanasar'ın saltanatının on yılı arzında Urartu'ya altı sefer yapması Assur'ların Urartu'nun güçlenmesine karşı tepkisini göstermektedir. Laman Haupt'un Mosul'da Dehok'ta bulduğu bir yazıtta Assur'ların turtan Şamşi İlu'nun komutanlığı ile Urartularla savaşından söz edilmiştir. Bu yazıtta Urartu kralı I. Argiştî'nin de adı geçmiştir. Til-Barsib'de bulunan yazıtta turtan (başkomutan) Şamşi İlu'nun Argiştî üzerinde zafer kazanmasından söz edilmiştir.¹⁰³

Kral Menua'nın askeri ve bayındırlık etkinlikleri ile dolu yönetimi Urartu Devleti'ni kalkındırmakla birlikte, oğlu Argiştî'nin yönetimi sırasında da Urartu Krallığı'nın bu faaliyetlerle güçlendirildiğini görmekteyiz. İsmi birkaç kraliyet yazıtında dedesi ve babasıyla birlikte geçen İnüşpua'nın Kral Menua sonrasında iktidara gelme şansı olmamıştır. İşpuini ve Menua tarafından tahtın varisi olarak tanıtılan ve bu amaçla eğitilen Veliaht Prens İnüşpua, tahtı Argiştî'ye teslim etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁴ Kral Menua'nın ardından iktidara gelen oğlu I. Argiştî(MÖ 790-765) pek çok sefer düzenlemiş ve bu seferleri yıllıklara yazdırmıştır. Van Kalesi'nin batı ucundaki mezar odasına yazdırdığı ve “Horhor Kroniği” olarak bilinen yazıtta batıda Melid (Malatya) ve Hatti Ülkelerine, doğuda Kafkasya içlerine, güneydoğuda Manna ve Parşua (Batı İran) ve kuzeybatıda Daiaeni (Erzurum ve çevresi)'ye yaptığı askeri seferleri ve Asurlulara karşı başarılarından söz etmektedir.¹⁰⁵ Argiştî döneminde Diauehi Ülkesi Urartu'nun

⁹⁹ Köroğlu, 2001: 720; Çilingiroğlu, 1997: 32.

¹⁰⁰ Melikişvili, 1960: 69.

¹⁰¹ Melikişvili, 1960: 69.

¹⁰² Piotrovski, 1959: 65.

¹⁰³ Piotrovski, 1959: 66.

¹⁰⁴ Çilingiroğlu, 1997: 35.

¹⁰⁵ Bahar, 2010: 240-241.

egemenliği altına geçmiştir. Diauehi Ülkesi'ni denetim altına alan I. Argiştı Çıldır Gölü'nün güney kesimlerinden başlayarak askeri seferlerini devam ettirmiştir. Bu sefer sırasında Argiştı Güney Kafkasya'da yer alan Igani, Eriahi ve Uiteruhi ülkelerini de fethetmiştir.¹⁰⁶ Kral I. Argiştı'nın ardından iktidara oğlu II. Sarduri gelmiştir. I. Argiştı gibi oğlu II. Sarduri de Urartu Krallığı'nın kalkınmasına önem vermiş ve imar faaliyetlerini devam ettirerek geliştirmiştir. Aynı zamanda Van Kalesi de krallığın merkezi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Urartu devleti II. Sarduri zamanında kudretinin zirvesine ulaştı ve Ön Asya dünyasının en büyük güçlerinden biri haline geldi. Onun zamanında Urartu devleti kuzeyde Gökçe Gölü ve Bayburt, güneyde Musul ve Halep, doğuda Urmiye Gölü, batıda Malatya bölgelerine kadar uzanmıştır.¹⁰⁷ Surp-Sohak'daki yazıtların birinde hayvan sürüleri bakımından zengin olan Rihisa Ülkesi'ne seferden, Assur kralı Assur-Nirari üzerinde kazandığı zaferden söz edilmiştir.¹⁰⁸

Surp-Sohak yazıtında Urmiye Gölü'nün güneyinde Mana'dan Babilu ve Baruata'ya kadar uzanan ülkeye, Etiuni, Erikuahi ülkelerine yapılmış seferler, Urme Ülkesi'nin ele geçirilmesi anlatılmıştır.¹⁰⁹ Yazıtlardan belli olduğu üzere Sarduri Eriahi Ülkesi'ne defalarca seferler düzenlemiş ve çok sayıda ganimet ele geçirmiştir.¹¹⁰ Kral II. Sarduri MÖ 750'den kısa bir sürenin ardından Doğu Karadeniz Dağları çevresindeki Kulha bölgesine ve MÖ 746'dan sonra yine Güneydoğu Anadolu topraklarına askeri seferler düzenlemiştir. Urartu kralı, Güneydoğu Anadolu'daki Kumahalhi kralı Kuştaspile'yi yenerek Gaziantep'in 50 kilometre kuzeydoğusundaki Halpa ve Uita şehirlerini zapt etmiştir. Bu bölgeden ele geçirilen ganimet oldukça fazladır.¹¹¹

Kuzey Suriye'de ağır mağlubiyetlere uğrayan Asur'da yönetime III. Tiglat-Pileser geçmiştir. Asur'un geçirdiği karanlık ve zorlu günlerden sonra yönetime geçen yeni Asur kralı ile birlikte merkezi otorite güçlendirilmeye çalışılmıştır. Asur kralı III. Tiglat-Pileser, Kuzey Suriye bölgesinde ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki topraklarının yeniden ele geçirilmesi ve buradaki zenginliklerin tekrar Asur Krallığı'na geçirilmesine önem vermiştir. Bu sebeple Asur kralı ordusunu harekete geçirip Kuzey

¹⁰⁶ Salvini, 2006: 69.

¹⁰⁷ Erzen, 1984: 32.

¹⁰⁸ Piotrovski, 1959: 76.

¹⁰⁹ Salvini, 2006: 80; Piotrovski, 1959: 76.

¹¹⁰ Melikışvili, 1960: 127; Piotrovski, 1959: 78.

¹¹¹ Çilingiroğlu, 1997: 39.

Suriye topraklarına yönelmiştir. Urartu kralı II. Sarduri ile ordusu ve Asur kralı III. Tiglat-Pileser ile ordusu Halpa'da (Halfeti) karşılaşmıştır. Ancak söz konusu savaşta Asur birlikleri, Kral II. Sarduri komutasındaki orduyu yenilgiye uğratmıştır. Asur Kralı III. Tiglat-Pileser'in Halpa'daki zaferi, Urartu Krallığı'nın kuzey Suriye şehir devletlerinde olan siyasi baskısını önemli derecede zedelemiştir. Tiglat-Pileser bu zaferle yetinmekle kalmayıp, Urartu yerleşimlerine daha da büyük bir darbe vurmak isteğinde olmuştur.¹¹² Asur kaynaklarına göre Tiglat-Pileser bu niyetini MÖ 735'te gerçekleştirmiştir. Ve bu defa Urartu Devleti'nin başkentine doğru yola çıkarak sefer düzenlemiştir. Urartu topraklarındaki birçok başarıdan sonra Asur ordusu Urartu başkenti Tuşpa'ya saldırıp kuşattı.¹¹³ Ancak Tuşpa'nın kuvvetli surları şehrin, Asur birlikleri tarafından ele geçirilmesini engellemiştir. Yaklaşan kış sebebiyle olmalıdır ki Asur ordusu, Tuşpa'nın muhasarasını kaldırıp geri dönmüştür.

Urartu Devleti, Kral II. Sarduri'nin ardından iktidara gelen I. Rusa (730-713) zamanında, güney bölgeden Asur Kralı II. Sargon (721-705) ve kuzey bölgeden de göçebe Kimmerler tarafından saldırıya maruz kalmıştır. Önemli bir kent olan Muşaşir şehri Asur Krallığı tarafından ele geçirilmiştir. Muşaşir'in kuzey bölgesi ise göçebe Kimmerler tarafından yağmalanmıştır.¹¹⁴ Kimmerlerin Urartu'nun kuzey sınırlarına baskı yapmasıyla I. Rusa'nın durumu daha da zorlaşmıştı. Bu zor dönemde I. Rusa Urartu Devleti'ni kuvvetlendirmeye çalışmış ve belli oranda bunu başarmıştı. I. Rusa'nın zamanında imar faaliyetleri Urartu'nun önceki merkezlerinde değil, yeni yerlerde yapılmış ve bu dönemde kraliyet merkezi Toprakkale'ye (Rusahinili) göçürülmüştür.¹¹⁵ I. Rusa babası Sarduri'nin Urartu'yu genişletme siyasetini devam ettirmiş ve Güney Kafkasya'ya önem vermişti. Gökçe Havzası'nda iki kale inşa edilmiş, birine Haldi'nin, diğerine ise Teyşeba'nın ismi verilmişti.¹¹⁶ I. Rusa yalnızca kuzey bölgelerde değil, güneydeki Mana, Parşua, Muşaşir, Nairi gibi ülkelerde Urartu iktidarını kuvvetlendirmeye çalışmıştır.¹¹⁷ I. Rusa'nın iktidarının sonunda Assur kralı II. Sargon Urartu'ya baskıyı artırmıştır. I. Rusa'nın Kelişin yakınındaki Topzava ve

¹¹² Çilingiroğlu, 1997: 40.

¹¹³ Çilingiroğlu, 1997: 40.

¹¹⁴ Sevin, 2019: 198.

¹¹⁵ Melikişvili, 1960: 265-266; Piotrovski: 1959: 92.

¹¹⁶ Piotrovski, 1959: 88-89.

¹¹⁷ Piotrovski, 1959: 92.

Muşaşir'deki Mergeh Karvan çift dilli yazıtında II. Sargon'un 8. seferinden önce Muşaşir'e sefer düzenlediği ve Rusa'nın tapınağa girişini engelleyen Muşaşir kralı Urzana'yı yendiğinden, onun yeniden Muşaşir tahtına oturtulmasından söz edilmektedir.¹¹⁸ Urartu kralı Rusa'nın sonu ise tam olarak bilinmemektedir. Askeri sefere ait metinlerde Rusa'nın başarılı olamamasından ötürü hasta olduğu belirtilirken, yine söz konusu kayıtlarda "*Rusa'nın kendi demir kaması ile kendini kalbinden bir domuz gibi bıçakladı ve yaşamına son verdi*" şeklinde belirtilmektedir.¹¹⁹ Urartu Kralı Rusa'nın ardından oğlu II. Argiştı iktidara geçmiştir.¹²⁰

1.2.5. Urartu Devleti'nin Çöküş Dönemi

Kral II. Argiştı zamanına dair kayıtlar oldukça yetersizdir. Asur metinlerinde II. Argiştı'den çok fazla söz edilmemektedir. Asur kralı II. Sargon'un yazıtında, II. Argiştı'nın Kuzey Suriye bölgesindeki ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki ülkelerin şehir devletlerini bir ölçüde başarılı bir şekilde kazanmaya çalıştığı belirtilmektedir.¹²¹ Asur kralı II. Sargon'un iktidarının son yıllarında, aynı zamanda Sargon'un ölümünden sonra Assur'daki kargaşalar Urartu'nun durumuna olumlu etki göstermiştir.¹²² II. Argiştı'nın Urartu Devleti'ndeki yönetimi Assur kralı Sanherib (MÖ 705-681) ile aynı zamana denk gelir. Bu dönemde, Assur kaynaklarında Urartu hakkında yeterli bilgi yoktur. Bu zaman Sanherib Babil, Suriye ve Filistin ile savaşlar yapmaktaydı.¹²³ Assur kaynaklarından belli oluyor ki, Assur tahtına geçen Assarhadon'un zamanında Urartularla beraber Kimmerler, Medler ve Manalar Assur'un kuzey sınırları için tehlike yaratmaktaydı.¹²⁴

Urartu Devleti'nde imar etkinliklerini önemseyen diğer bir kral da büyük ihtimalle II. Rusa olmuştur. II. Rusa zamanına ait yazıtların sayısı oldukça azdır. Fakat arkeolojik kazılar sonucu ele geçirilen kil tabletlerin çoğu bu kralın zamanına aittir.¹²⁵

¹¹⁸ Çilingiroğlu, 1997: 43; Salvini, 2006: 93.

¹¹⁹ Çilingiroğlu, 1997: 43.

¹²⁰ Çilingiroğlu, 1997: 43.

¹²¹ Çilingiroğlu, 1997: 43.

¹²² Piotrovski, 1959: 111.

¹²³ Piotrovski, 1959: 111.

¹²⁴ Piotrovski, 1959: 112.

¹²⁵ Çilingiroğlu, 1997: 45.

Kral II. Rusa'nın vefatının ardından tahta III. Sarduri (MÖ 645-635) gelmiştir. Kendisi Asur kralı Asur-nasir-pal'e elçiler göndererek Asur ile dost geçinmeye çalışmıştır. Hatta gönüllü olarak Asur hâkimiyetini tanımak istemiştir. Asur kralının bu durum karşısında nasıl bir tavır sergilediğini bilemiyoruz. Ancak bu durum Anadolu'daki Urartu hâkimiyetinin gücünün azaldığını göstermektedir.¹²⁶

Sonraki yıllarda Urartu tahtında oturan III. Sarduri oğlu IV. Sarduri ve Erimena zamanındaki siyasi hadiseler ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Her ne kadar Toprakkale bölgesinde yer alan Haldi tapınağına fazla miktarda bronz kalkanı takdim eden Erimena'nın oğlu III. Rusa ile Karmir-Blur'da ortaya çıkarılan bronz kalkan yazıtında "güçlü kral, büyük kral ve Tuşpa kentinin hükümdarı" şeklinde tanımlanan kral IV. Sarduri ile ilgili arkeolojik veriler mevcut ise de bu kralın iktidarda kalış süresi ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Urartu devletinin MÖ 7. yüzyılın sonlarında, Asur Krallığı'nı yok eden hadiseler ile birlikte tarih sahnesinden çekildiği anlaşılmaktadır.¹²⁷ Asur Devleti, ülkesinin geleceğini korumak için Urartu Devleti'ni Kimmer ve ardından gelecek olan İskit saldırılarına karşı bir kalkan olarak görerek, devletin varlığını sürdürmesine izin vermiştir. Bununla birlikte kimi zaman Urartu Devletine yardımcı da olmuştur. Fakat Asur İmparatorluğu, Babiller tarafından yıkıldıktan sonra Urartu Devleti önce Babil akınlarına maruz kalmış daha sonra Med ve İskit yağmaları ile yıkılmıştır (MÖ 590/585).¹²⁸

Birçok beylik tarafından yönetilen Doğu Anadolu, IX. yüzyılın ortalarında Urartu Krallığı'nın ortaya çıkmasıyla merkezi ve teokratik bir sistemle yönetilmeye başlanmıştır. Tuşpa'nın sarayı ve onun devasa bürokrasisi her şeye hükmetmekteydi. Toplum soylular, savaşçılar, köylüler ve köleler gibi sınıflara bölünmüştü. Ülke eyaletlere bölünmüş ve başkent atadığı valiler tarafından yönetilmiştir. Her eyalet, doğal sınırlarla ayrılmış inşa edilebilir yerleşim alanlarından oluşmaktaydı. Diğer bir deyişle, devlet sınırları doğal olarak belirlenmiştir. Bir Asur mektubu, on bir Urartu valisinin Kimmer istilasına direnmeye çalıştığından bahseder.¹²⁹ Yaşam sürdürdükleri toprakların kayalık yapılarına ve zorlu iklim şartlarına uyum sağlayabilen Urartu

¹²⁶ Erzen, 1992: 39.

¹²⁷ Sevin, 2003: 208-209.

¹²⁸ Özçelik, 2004: 71.

¹²⁹ Sevin, 2019: 201.

toplumunun en büyük ve özgün eserleri imar faaliyetleri alanında olmuştur. Büyük kaleler, şehirler ve bu alanlarda yaşam sürdürecektarımıcı bir sosyal yapı olmasaydı bölgede hegemonya oluşturmak ve sürdürmek çok zor olurdu.¹³⁰

¹³⁰ Sevin, 2019: 201.

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ'NDE TARIM VE HAYVANCILIK

2.1. URARTU DEVLETİ'NDE TARIMA GENEL BAKIŞ

Urartu Krallığı'nın sınırlarının genişlemesiyle beraber fethedilen yerlerde yeni kentler ve yerleşimler kurulmuştur. Urartu hükümdarları, Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Ermenistan'ın yüksek kesimlerinde olduğu gibi Van Gölü havzasında da önceden ekilmemiş arazileri ele geçirmiş ve bunları tarım amaçlı kullanarak ve üzerlerinde bağlar, bahçeler ve sulama kanalları inşa ederek doğal peyzajı değiştirmişlerdir. Van Gölü, Aras, Karasu ve Murat ırmaklarının havzalarında kazılar ile ortaya çıkarılan veriler ve yazılı kayıtlar, Urartu Devleti'nin Pasinler, Iğdır, Ararat, Nahçıvan, Weracham ve Qara Zia Eddin gibi yerlerin yanı sıra Murat Nehri'nin yukarı kesimlerinde geniş araziler boyunca tarımsal etkinliklere giriştikleri ve ekinlerin büyümesini desteklemek için sulama tesisleri kurduklarını işaret etmektedir.¹³¹

Doğu Anadolu Yaylası'nda yılın yarısından fazla süren kış mevsimine rağmen buğday 1.800 m'ye, arpa ise 2.100 m'ye kadar yetişir. Aras Vadisi tarıma elverişli bir bölgedir. Bu sebeple Urartu döneminde bu bölgede üzüm yetiştiriciliği yapılmıştır.¹³² Devletin kurulduğu toprakların verimli oluşu, bağ, bahçe ve meyve yetiştiriciliği hem Asur ve Urartu kayıtlarında hem de kazılarla elde edilen veriler ile aydınlatılmaktadır.

Bölgenin yüksekliği ile yıllık yağış miktarı arasında büyük derecede bir fark olmasına rağmen topoğrafik açıdan tarım adına engelleyici bir durum oluşturmadığı için Aras Nehri havzasında da benzer tarımsal projelerin olduğu görülmektedir. Buna rağmen Urmiye Gölü havzasında veya Elâzığ ile Erzurum'da bu tür projelere ait ne yazılı ne de arkeolojik verilere rastlandığı belirtilmelidir.

Urmiye Gölü havzasındaki tarımsal projelere dair birkaç veriye Asur kralı II. Sargon'un Urartu kralı I. Rusa'ya karşı çıktığı 8. askerî seferine ait yazıttan ulaşmak mümkündür. Asur Krallığı'na ait yazılı veriler, Urartu hükümdarlarının havzada ilerlettikleri tarımsal etkinliklere dair önemli derecede bilgileri bizlere sunmaktadır. Bölgedeki sulama kanallarının yapımı hakkındaki bilgilerin ulaşıldığı

¹³¹ Çiftçi, 2017: 28-44.

¹³² Salvini, 2006: 25-26.

yerlerde, bu alanların kenarlarında bağlar, bahçeler ve tahıl tarlalarından bahsedilmektedir. Bu tür tarımsal etkinlikler geleneksel yayla toplulukları için başlıca geçim kaynağını oluşturmaktaydı.

Urartu devleti, ülke tarım faaliyetlerinin ilkesini oluşturan sulama sisteminin mükemmelleşmesini ve gelişmesini sağlamıştır. Oransal olarak tarımsal faaliyetlerin artması, tarım ve hayvancılığın giderek birbirinden ayrılması, madenciliğin teşvik edilmesi, merkez bölgelerde büyük sosyal tarım merkezlerinin kurulması ve kırsalın verimli ovalarında el emeğine olan ihtiyacı arttırdı. Kent yaşamının ihtiyaçlarını gidermek, pek çok hammaddeyi işlemek ve temel tüketim mallarını üreten atölyelerde istihdam edilmek için çeşitli bölgelerden yerinden edilen çok sayıda insan arasında zanaatkârlara ihtiyaç vardı. Bu sebeple Urartu kralları, yeni, ekilmemiş topraklar üzerine inşa ettikleri kraliyet tarım merkezlerine yerleşmişler ve on binlerce kadın ve erkeği zanaatkârlarıyla birlikte çeşitli topraklara yağma seferleri sonucunda sürüp getirmişlerdir. Böylelikle ilkel topluluğa mensup zanaatkârlar, merkezi Urartu Krallığı tarafından sömürülen, kraliyet ailelerinin temsilcileri, soylular ve devlet yöneticileri tarafından bağımlı hale getirilen zanaatkârlara dönüşmüştür.¹³³

Urartu Devleti'nin her zaferiyle, krallığın sınırlarını genişletmesi sonucunda yağmalanan topraklardan getirilen ucuz iş gücü, saray, tapınak, baraj, yol vb. çalışmalar tarımsal üretimin gerilemesine sebebiyet vermiştir.¹³⁴

Devletin kurulduğu bölgedeki tarımsal etkinlikler hakkındaki bilgilere, Assur ve Urartu yazılı belgelerinden ulaşmaktayız:

*“...bağlar yaptılar, zeytin ağaçlarının sıralarının güzel kokulu aralıklarını ve bahçeleri yaptılar, zararlı otu olmayan tarlaları sürdüler ve yüz kat daha meyve aldılar. Zengin bir hasatla depoları ve siloları fazlasıyla doldu ve bağ bozumunda da tekneleri...”*¹³⁵

Bunun yanı sıra Ayanis Kalesi'nden elde edilen ve günümüzde Van Müzesi'nde sunulan Ayanis yazıtında bağlar ve bahçeler ile ilgili bilgiler bizlere aktarılmaktadır:

¹³³ Belli, 2011a: 48.

¹³⁴ Belli, 2011a: 49.

¹³⁵ Salvini, 2006: 26.

*“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argışti oğlu Rusa, bu kaleyi Euduri Dağı’nın önünde kusursuz bir şekilde yaptırdı. Rusa der ki: Kayaya dokunulmamıştı ve hiç bir şey burada yapılmamıştı. Kusursuz bir şekilde hem bir tapınak hem de bir kale yaptırdım Yeni bağlar ve bahçeler diktirdim ve burada yeni bir şehir kurdum Burada güçlü icraatlar yaptım “Rusahinili” adını verdim Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argışti oğlu Rusa, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi’nin kralı, Tuşpa Şehri’nin kahramanıdır. Rusa der ki: Her kim ismimi çıkarırsa ve kendi simini koyarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve tanrı Şivini (onu) yok etsinler”.*¹³⁶

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Urartu krallarının yazıtlarında bağcılık, askeri seferler, çeşitli imar etkinlikleri gibi tarımsal konuların yer alması krallığın ne kadar önemseydiğini göstermektedir. Krallar, tarım kültürünün toplumsal düzen için önemini vurgulamaktan geri kalmamışlardır.¹³⁷

Doğu Anadolu Bölgesi’nde kurulan modern şehirler, halkın beslenme ihtiyacını karşılamak için açık hava tarımına ek olarak bahçeciliği de gerektirmiştir. Bu da sürekli ve düzenli bir sulama sistemi ile mümkün olmuştur. Bu bölge içerisinde Urartu krallığı barajlar, göletler inşa ettirmiş ve bölgenin küçük ovalarını sulamak için sulama kanalları yaptırmışlardır.

Doğu Anadolu Bölgesi bugün Van Gölü Havzası’nda en yüksek tahıl verimine sahiptir. Urartu Devleti’nin merkezini oluşturan havzalarda ekilebilir araziler oldukça verimli bir şekilde işlenmiştir. Urartular önceleri sulu ve sulanmayan toprakları bölmüşler ve toprağın özelliklerine göre ekilecek tarım ürünlerini farklılaştırmışlardır. Bu konuda çalışan arkeologlara göre; sulanabilir arazilerde arpa, darı, buğday gibi tarım ürünleri, kuru arazilerde ise mercimek, nohut vb. tarım ürünleri yetiştirilmiştir. Bu sayede engebeli araziden en iyi şekilde faydalanmışlardır.¹³⁸

Bölgeye göre değişmekle birlikte 2000 m yüksekliğe ulaşan dağların oluşturduğu dik topografya, uzun ve şiddetli bir kışın varlığının göstergesidir. Yüksek dağlar tarım arazilerinin işlenmesini fazlasıyla zorlaştırmaktadır. Bu sebeple Urartu

¹³⁶ Payne, 2006: 294-295.

¹³⁷ Sandalcı, 2010: 39.

¹³⁸ Belli, 2006: 44.

Devleti, dağlarda küçük bir arazi parçası üzerinde tarımsal faaliyetlerini sürdürmüştür.¹³⁹ Urartu kralları bu problemi gidermek amacıyla üzüm bağları ve bahçeler inşa ederek tarımsal etkinliklerin gelişmesine imkân sağlamıştır.¹⁴⁰

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Van Kalesi, kraliyet kaleleri arasında önemli bir konuma sahiptir. Toprakkale, II. Rusa (M.Ö. 684-645) tarafından inşa ettirilmiş olup, çevresi meyve ve sebze bahçeleri ve üzüm bağları ile çevrilidir. Bölgenin su ihtiyacını temin etmek adına kral, şehrin doğu tarafında yer alan Erek Dağı'na bir baraj inşa ettirmiş ve buradan akan kanal yalnızca Toprakkale'yi değil tüm araziye sulamak için kullanılmıştır.¹⁴¹

Gürpınar Ovası'nda Bol Dağı'nın en batı noktasında yer alan Çavuştepe Kalesi (Sardurihinili), stratejik konumunun yanı sıra geniş ve verimli tarım arazilerinin güvenliği açısından da önemli bir kale olmaktadır. Van il merkezinin 24 km güneydoğusunda, kaleyi çevreleyen Urartu köyü nedeniyle halkın yerleşik düzende örgütlendiği ve ekonomik olarak tarımsal faaliyetler ile uğraştıkları bilinmektedir.¹⁴² Burası ekonomik, idari ve dini işlevleri olan büyük bir merkezdir. Doğuda ve batıda insan yapımı hendeklerle korunan, oymalı taş ve kerpiç tuğlalardan yapılmış görkemli duvarlarla çevrilidir.¹⁴³

Sulama için mevcut çok sınırlı arazi, Urartu rejimini, özellikle Van Gölü ve çevresinde Yakınoğlu'daki en gelişmiş sulama yöntemlerinden bazılarını başlatan yapay sulama sistemleri inşa etmeye zorladı. Yapay göllerden, bu alanlarda kurulan sulama barajlarından ve bu barajlardan veya kerhiz gibi çeşitli su kaynaklarından elde edilen sular, yapay kanallarla sulanmak zorunda kalan tarım arazilerine getirilmiştir. Bu sayede doğanın getirdiği olumsuzlukların bir kısmı giderilmiş, Urartu ekonomisi için önemli olan tarım faaliyetlerinin yapılması sağlanmıştır.¹⁴⁴

Tarım arazilerinin dağlarla çevrili alanlara yayılmış olması, her bölgede bağımsız ekonomilerin gelişmesine yol açmıştır. Bir kalenin veya bir ovayı koruyan

¹³⁹ Zimansky, 1985: 15.

¹⁴⁰ Erdem, 2015: 29.

¹⁴¹ Belli, 1989: 50.

¹⁴² Yakar, 2007: 363.

¹⁴³ Sevin, 2019: 213.

¹⁴⁴ Çilingiroğlu, 1997: 7.

kalenin bir kısmının düşman tarafından işgal edilmiş olması, Urartu ekonomisinin geneline pek etki etmemekte, düşmanın işgal ve saldırısının olmadığı bölgelerde ise tarım ve hayvancılık faaliyetleri devam ederek, Urartu'nun genel ekonomik yapısının devamı sağlanmıştır.¹⁴⁵

Krallık topraklarının farklı bölgelerde ve çok farklı genişlikte olmaları ile tüm bu toprakların düşman eline geçmesi imkânsız olduğundan, Urartu Devleti işgalin hemen ardından iyileşmiş ve işgalin yaralarını kısa sürede sarmıştır. Yapılan kaleler, ülkenin tarım ürünlerinin çeşitli yerlerde depolanmasını ve sonunda düşman işgali ile ele geçirilmesini engellemiştir.¹⁴⁶

Urartu Devletinde kurban törenleri yalnızca başarılı askeri seferlere ve inşaat faaliyetlerine olmamakla birlikte verimli tarım faaliyetleri için de gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁷

Hayvancılığın ve hayvan yetiştiriciliğinin ekonomik olarak önemli bir yer tuttuğu Urartu Devleti'nde toprağın bereketini arttırmak adına tanrılara kurbanlar ve adaklar sunulmuştur. MÖ 9. yüzyılın sonlarında yazılan Meherkapı yazıtında, İşpuini ve Menua'nın isteği üzerine, krallığın tanrılarına adak sunma kurallarını ortaya koyulmuştur.¹⁴⁸ Bu yazıtta aktarılan bilgiler ise aşağıda verilmektedir:

“...Tanrı Haldi ve bütün tanrılar Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam versin. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua der ki: Haldi ve bütün tanrılar kabın (kazanın?) etrafında dolaşsın (çember olsun) üç boğa 30 koyun. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua yeni bağlar yetiştirdiler, tanrı Haldi'ye yeni bahçeler kurdular. (Ondan önce) orada hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua yeni tarlalar yetiştirdiler, bir ayin yaptılar: Ağaçlar/bitkiler... olduğu zaman tanrı Haldi'ye üç koyun, üç koyun bütün tanrılara, asmalar olgunlaştığında tanrı Haldi'ye üç koyun, üç koyun bütün tanrılara, üzüm bağları tarladan toplandığında (Hasat edildiğinde) tanrı Haldi'ye üç koyun, üç koyun bütün

¹⁴⁵ Çilingiroğlu, 1997: 7.

¹⁴⁶ Çilingiroğlu, 1997: 7.

¹⁴⁷ Batmaz, 2013: 812.

¹⁴⁸ Melikişvili, 1960: 27.

tanrılara kurban verilmelidir. Şarap sunusu yapılmalı ve bu kutsal yere tanrılara saygısızlık yapılmamalıdır..."¹⁴⁹

Urartu Krallığı, çeşitli ırklardan yerel tanrı ve tanrıçaları resmi devlet dinine dahil eden, halkları egemen bir toprak parçası içinde merkezi bir devlet altında birleştirmek ve "Urartulaştırmak" sebebiyle kurulmuş daha geniş bir krallıktır. Devletin hâkimiyet alanının genişlemesiyle birlikte tanrıların sayısı artmış ve çok tanrılı hayat resmi bir hüviyet kazanmıştır.¹⁵⁰ Bu sebeple Meherkapı yazıtında çeşitli tanrılara adanan çok sayıda kurbanlık hayvanın yer aldığı belirtilmektedir. Meherkapı yazıtında 79 tanrı ve tanrıçanın yanı sıra bu tanrıların önem ve niteliklerine göre kuzu, koyun, inek vb. hayvanların kaç adet kesileceği belirtilmektedir.¹⁵¹

Urartular arasında hasat mevsiminde verimli bir hasat elde etmek için tanrılara sunulan kurbanların önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Kurban törenleri tanrıları memnun etmek için çok önemlidir. Çünkü tanrılara kurban kesilmemesi, Urartu Devleti'nde hasatların bereketli olmayacağı anlamına gelmektedir.¹⁵²

Aşağıda verilen bilgilerden yapılan etkinliklere dair yorum yapmak mümkündür. Meherkapı yazıtından da anlaşıldığı üzere farklı zamanlarda farklı ritüellerin yapıldığı verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.

*"Ağaçların meyveleri toplandığında, Haldi'ye 3 koyun kesilmelidir (ve) 3 koyun da tanrılar heyetine (ve); bağ ... (olasılıkla bağ bozumu yapıldığında) Haldi'ye 3 koyun kesilmeli (ve) tanrılar heyetine de 3 koyun; üzümler sıkıldığında (?) Haldi'ye 3 koyun kesilmeli, (ve) tanrılar heyetine de 3 koyun ve şarap sunulmalıdır"*¹⁵³

Tarım etkinlikleri Urartu Devleti'nin yalnızca ekonomik yapısını etkilemekle kalmamış, birçok siyasi gelişmenin de temelini oluşturmuştur. Urartu topraklarını genişletmek, tarım alanlarını oluşturmak gibi nedenlerle Kral Minua'nın batı ve kuzeydoğuya askeri seferler düzenlediği bilinmektedir. Urartu kralı Minua'nın İran'ın kuzeybatısına yaptığı askeri seferin gerekçesi, bölgenin tarım arazilerinin bol ve verimli

¹⁴⁹ Melikişvili, 1960: 27, Payne, 2006: 46.

¹⁵⁰ Melikişvili, 1960: 27.

¹⁵¹ Salvini, 1994: 206.

¹⁵² Batmaz, 2013: 812.

¹⁵³ Salvini, 2006: 201.

olması ile birlikte bölge üzerinde askeri ve siyasi kontrolü sağlamak istemesi olmuştur.¹⁵⁴

Çoğunluğu Kral Minua'nın hükümdarlığından Arğişti oğlu Rusa dönemine kadar geçen süreçte inşa edilmiş olan büyük depolama alanları, Urartu Krallığı'nın kurulmasıyla daha fazla alanda tarım etkinliklerinin yürütüldüğünü ve bunun beraberinde mahsulde artışı getirdiği düşünülmektedir.¹⁵⁵ Arkeolojik ve yazılı veriler, bu tür etkinliklerin daha çok MÖ 8. yüzyılda hüküm süren I. Arğişti ve II. Sarduri ile MÖ 7. yüzyılda hüküm süren Arğişti oğlu Rusa döneminde gerçekleştiğini işaret etmektedir. MÖ 7. yüzyıla ait depolama alanları, 8 yüzyıla ait olanlardan çok daha büyüktür ve böylelikle çok daha büyük depolama kapasitesine sahiptir.¹⁵⁶

Urartu Devleti'nin hüküm sürdüğü toprakların merkez alanı olan Van Gölü Havzası seyrek nüfusludur ve sınırlı tarım alanına sahiptir. Krallık için olumsuzluk yaratan bu sorunları çözmek için çeşitli etkinlikler geliştirdiler. Bunlardan dış kentler olmuştur. Urartular, düşman topraklarından getirdikleri ve tarımsal faaliyetlerde kullanılan esirleri krallığın kontrolüne almış ve kentlere yerleştirmiştir.¹⁵⁷

Aras Ovası üzerine inşa edilen ve Karmir-Blur'da bulunan geç dönem kaynaklarında "Aza" şeklinde isimlendirilen Arğiştihinili şehri, Urartu şehir planlamasının en güzel örneklerinden biridir. Kentin volkanik topraklar üzerindeki yapay sulama kanalları, bölgedeki tarımsal etkinliklerin yoğunluğu hakkında bilgi vermektedir.¹⁵⁸

Urartu Devleti'nin yoğun nüfuslu bölgeleri, bugünkü haliyle, o zamanlar dağlık ve engebeli alanlardı. Etrafı dağlarla çevrili, tarım cepleri olarak tanımlanan küçük tarım alanlarında yerleşimin yapılması uygun görülmüştür.¹⁵⁹

Yazıtlarda sık sık karşımıza çıkan "...toprak işlenmemişti, orada hiçbir şey yoktu...", "... toprak kurak ve ıssızdı, orada kimse yaşamıyordu..." ibareleri, Urartu

¹⁵⁴ Konakçı, 2006: 30.

¹⁵⁵ Çiftçi, 2017: 90-91.

¹⁵⁶ Çiftçi, 2017: 73-90.

¹⁵⁷ Konakçı, 2006.

¹⁵⁸ Salvini, 2006: 140-141.

¹⁵⁹ Çilingiroğlu, 1997: 6.

krallarının öncesinde yerleşim olmayan ve tarıma elverişli olmayan toprakları tarıma ve yerleşime müsait bir duruma getirdiklerinin göstergesidir.¹⁶⁰

Urartu Devleti, yönettiği toprakların insanların beslenme gereksinimlerini karşılamakla yükümlü olmuştur. Bu nedenle hâkimiyetindeki toprakları tarım etkinliklerine açarak bu sorunu çözmeyi amaçlamışlardır. Bu şekilde ekonomik dengeyi sağlamışlar ve gıda kaynaklarını artırarak kraliyet maliyesini güçlendirmişlerdir.¹⁶¹

Ayrıyeten Van şehrine bağlı Muradiye ilçesinde yer alan ve günümüzde Van Müzesi'nde bizlere sunulan yazıtın bu konu üzerine belirli kısımları araştırıldığında “Bağ, Bahçe ve Tarla” terimlerinin tekrarlandığı anlaşılmaktadır.

“... şehrinde ... Bunu Haldi Şehri'nde tanrı Ua'nın ...adadı. Orada (önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini hem yeni bir kale hem de yeni bir şehir yaptırdı. Yeni bağlar kurdu ve tarlalar ve yeni bahçeler de kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı Ua tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam bağışlansın. Tanrı Haldi'nin ve tanrı Ua'nın bağışlayıcılığı(?) ... olsun. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini, büyük Haldi Şehri'nde efendi tanrı Haldi'ye bir Haldi kapısı yaptırdı. Bunu Haldi Şehri'nde tanrı Ua'nın ... adadı. Orada (önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini hem yeni bir kale hem de yeni bir şehir yaptırdı. Yeni bağlar kurdu ve tarlalar ve yeni bahçeler de kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından...”¹⁶²

Otlakların bol olarak bulunması nedeniyle Anadolu'da eski çağlardan beri hayvan besiciliği oldukça önemli bir iktisadi faaliyet haline gelmiştir.¹⁶³

2.2. URARTU DEVLETİ'NDE KULLANILAN TARIM ALETLERİ

Hızlı nüfus artışı, toplumun maddi yaşamının doğal koşuludur ve ilerlemesi üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Örneğin, küçük verimli ovalarda nüfusun yoğunlaşması ve maddi zenginlik yaratılması, ekonomik ilişkilerin kurulmasını, iş

¹⁶⁰ Kuru, 2009: 11.

¹⁶¹ Kuru, 2009: 12.

¹⁶² Payne, 2006: 54.

¹⁶³ Arslantaş, 2008: 138.

tecrübesinin ve geleneklerin yayılmasını hızlandırmış, doğaya karşı mücadelede ve üretimin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Dolayısıyla insan topluluklarını başarılı kılan en önemli ekonomik faktörlerden biri tek bir merkezi yönetim altında birleşmek olmuştur. Kabilelerin federasyonundan geçiş aşamasında, ortak düşman Asur krallığının yağma hareketlerine karşı koymak için kaçınılmaz olarak birleşmişlerdir. Demirden yapılan tarım aletlerinin geliştirilmesi ise bu toplumun geçim kaynaklarından biri olan tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde ve çiftçilere kolaylık sağlanmasında etkili olmuştur.¹⁶⁴

2.1.1. Kürek (Bel)

Tarımsal faaliyetlerde kullanılan aletlerden biri olan kürek özellikle bağ ve bahçe işlerinde önemli bir yere sahiptir. Genellikle bağların ve bahçelerin sürülmesinde yardımcı aletlerden biridir. Toprağın sürülme işlemi kürek adı verilen bu tarım aletinin, insan gücünün kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Hem ürünlerin toprağa ekilmesinde hem de toprağın havalandırılmasında tercih edilen küreklerin varlığına, Van ilinde yürütülen Ayanis Kalesi'nde, gerçekleştirilen kazı çalışmaları ile rastlanmaktadır. Ortaya çıkarılan bu kürek, demir dövme teknikleri kullanılarak biçimlendirilmiştir. Boyun bölgesi, büyük ihtimalle tahta bir sap geçirmek amacı ile oyularak, içi boş bırakılmıştır. Ancak arkeolojik kazılarla ele geçirilen bu küreğin sapının, toprağın altında çürümesi sonucunda yalnızca baş kısmı bugüne kadar gelebilmiştir. Karmir-Blur'da gerçekleştirilen kazılar sonucunda kürekler ortaya çıkarılmıştır.¹⁶⁵

2.1.2. Orak

Urartu Devleti sınırları içerisinde yaşayan çiftçiler, toprağa ekilen ürünlerin hasatını yapabilmek için tarım aletlerinden biri olan orağı kullanmışlardır. Oraklar, ürünlerin toplanması ve saplarından ayrıştırılmaları için icat edilmiştir. Bu bağlamda fonksiyonlarını tam anlamıyla gerçekleştirebilmesi amacıyla, orakların uç bölgeleri içe doğru kıvrımlı ve iç ağız taraflarının son derece keskin bir biçimde olmalarına dikkat edilmekteydi. Karmir-Blur Kalesi ve avlusundaki evlerin tahıl ambarlarında kıvrımlı demir oraklar bulunmuştur. Burada bulunana benzer bir orak da Toprakkale'de yapılan

¹⁶⁴ Belli, 2011a: 47.

¹⁶⁵ Piotrovski, 1950: 40.

kazılarda bulunmuştur. Oldukça keskin olan oraklar kıvrımlı bir forma sahip olup ahşap kabzaları günümüze ulaşamamıştır. Karmir-Blur'da orak yapmak için gerekli olan demir metalürjisinin Transkafkasya'nın etkisiyle geliştiği söylenmektedir.¹⁶⁶

Karmir-Blur'da kalenin kuzeybatı tarafında yapılan araştırmalarda kazılan odalarda demir parçalarına rastlanılmıştır. Bu parçalar arasında demir bir orak da bulunmuştur. Bu orakların Transkafkasya tipi olduğu söylenmektedir. Karmir-Blur'da bulunan orağın tarımda mı yoksa savaş silahı olarak mı kullanıldığı konusunda bir kısım tartışmalar mevcuttur.¹⁶⁷ Genel olarak yerleşim alanlarının dışındaki yerlerde kullanıldıkları için, yapılan höyük kazılarında fazla miktarda ele geçmemesi de normaldir. Hem boyut olarak hem tipolojik olarak benzerlerine farklı zamanlarda, farklı yerleşim alanlarında rastlamak muhtemeldir.¹⁶⁸

2.1.3. Saban

Oldukça geniş bir alan kaplayan tarlaların sürülmesinde kullanılan sabanlar farklı parçalardan oluşmaktadır. Bu parçalar; çekme kolu, saban oku ve sabanı tutmak amacıyla kullanılan tutamak şeklindeki parçalardır. Kıvrımlı bir yapıya sahip olan saban oku, çekme koluna ve sabanın taban bölgesine sabitlenmektedir. Sabanın tutamak kısmı ise taban bölgesine sabitlenerek oldukça büyük ve geniş tarlalarda çiftçinin kullanımı sağlanmaktadır. Hayvanlar için çekme alanının oluşturulması için de çekme kolunun üst kısmına boyunduruklar yerleştirilmiştir. Daha çok çekme gücü bulunan öküz veya katır gibi hayvanların tercih edildiği tahmin edilmektedir. Sabanlar aracılığıyla toprakta açılan çukurluklar sayesinde, toprak hem havalandırılıyor hem de açılan çukurlara tohumların ekilmesi sağlanıyor. Yabani otların kesiminde de kullanılan sabanlar sayesinde, daha verimli hasatların elde edilmesi sağlanmaktadır.

Urartu Devleti'nin tarım faaliyetlerinde sabanı kullandıklarına ait bilgilere, Ayanis Kalesi kazı araştırmaları ile ele geçen iki adet saban pulluğundan, Patnos Dedeli'de yapılan kazı çalışmalarından ulaşılmaktadır. Ayanis Kalesi'nde bulunan ve *Doğu Magazini* olarak adlandırılan mekâna bitişik olan bir mekânda yapılan tabana

¹⁶⁶ Piotrovski, 1950: 37.

¹⁶⁷ Piotrovski, 1950: 39.

¹⁶⁸ Çiğdem, Can, 2005: 17.

inme çalışmaları sırasında ele geçen iki adet saban pulluğu önemli verilerdendir.¹⁶⁹ Kazılarda bulunan saban parçalarına göre bu saban Urartuların tarım aletleri sanayiinde ne kadar ilerlediklerinin çok önemli bir örneğidir.¹⁷⁰

2.1.4. Sepet

Tarlaların sürülmesinin ardından toprağa ekimi gerçekleştirilecek olan ürünler için kullanılan aletlerden bir diğeri de sepetlerdir. Sepetler genellikle çiftçiler tarafından boyunlara asılarak kullanılan tarım aletleridir. Tarım çalışanları tarafından kullanılan sepetlerin, içerisine doldurulan tohumların ekilecek toprak üzerinde elle serpilmesi amacıyla da kullanıldığı düşünülmektedir.¹⁷¹

Aynı zamanda bu sepetlerin hasatı yapılan ürünlerin taşınması işlemlerinde de kullanıldığı düşünülmektedir. Bu taşınma işlemlerinin ise öküz veya eşek gibi hayvanların gücünden yararlanılarak gerçekleştirildiği ve bu sepetlerdeki ürünlerin muhafaza edilmesi amacı ile depolara taşındığı tahmin edilmektedir. Ayanis Kalesi'ndeki evsel mekânların bulunduğu, XI No'lu mekân olarak tanımlanan alandaki binalarda yapılan incelemelerde tahılın yalnızca pişmiş toprak kaplarda değil hasır sepetlerde de depolandığı görülmüştür.¹⁷²

2.15. Dirgen

Hasat zamanlarında kullanmaya yarayan tarım aletlerinden olan dirgenler, harmanlarda sapların yayılmasını sağlayan uzun çatalı araç gereçler olarak bilinmektedir. Hasatları yapılan tahıllar, rüzgârın estiği yönde savrulurken, kabuklarından ayrılmaktadır. Tahılların kabukları hafif olduğu için rüzgârın estiği yönde savrulurken, taneler kabukların içerisinden dökülmektedir. Böylece dirgenler, tarımsal faaliyetlerde çiftçilere kolaylık sağlamış olmaktadır.

Urartu Devleti'nin, tarım aletlerinden olan dirgenleri kullandıklarını 2009-2012 yıllarında yapılan Ayanis Kalesi kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan dirgenlerden öğrenmekteyiz. Kalede yapılan kazılarda Doğu Magazini olarak bilinen mekânın

¹⁶⁹ Çilingiroğlu, Batmaz, 2014: 179.

¹⁷⁰ Erdem, 2011: 84.

¹⁷¹ Özdiyybay, 2004: 8.

¹⁷² Erdem, 2011: 87.

yanındaki alanda yapılan tabana inme çalışmaları esnasında üç dirgen ortaya çıkarılmıştır. Birbirine geçmiş bir şekilde bulunan dirgenlerin en büyüğü uzunluğu 0.84 m ve genişliği 0.37 m ölçülerindedir. Bu dirgenler, bölme duvarına yaslanmış vaziyette *in situ* olarak bulunmuştur.¹⁷³ Karmir-Blur'da yapılan kazılarda ise iki dirgen bulunmuştur. Demirden yapılmış olan bu dirgenlerden birisinin uzunluğu yaklaşık olarak 83 cm, diğerinin ise 50 cm civarındadır.¹⁷⁴

2.1.6. Çapa

Tarım aletlerinden bir diğeri de çapadır. Çapa, bağ ve bahçe işlerinde topraktaki ürünler arasında yetişen yabancı otları temizlemek ve toprağı işlemek amacıyla kullanılan tarım aletidir. Genel olarak demirden yapılan çapaların orta bölgelerinde tutamak için ayrı bir yuvarlak bulunmaktadır. Bu tutamak tahta veya demirden yapılabilir.

Urartu zamanını aydınlatmak amacı ile gerçekleştirilen kazı araştırmalarında ele geçen çapa örnekleri oldukça sınırlıdır. Toprakkale bölgesinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan çapaların, demirden yapılmış oldukları öğrenilmektedir. Çapaların arka bölgelerinin yassı bir biçimde sivriltilerek kesme amaçlı kullanılmış olduğu ve uç bölgesinin de daha sivri hâle getirilerek kazma amaçlı kullanıldığı bilinmektedir.

2.3. URARTU DEVLETİ'NDE HAYVANCILIĞA GENEL BAKIŞ

Urartu Devleti'nde tarım faaliyetlerinin yanında hayvan yetiştiriciliğinin de krallığın kontrolü altında gerçekleştirildiğini yazılı belgelerden anlamaktayız. Hayvan yetiştiriciliğinin, devlet idaresinde çalışan halk tarafından gerçekleştirildiği "*Rusa buyruk verdi: Mühür tutucu... 'li adama, baş çoban kulu hakkında söyle: Yaşam tanrın hoş olsun... olan Tata kız kaçırdı. Gönüllü geri vermez. Şimdi, efendi, yap! gönder! bul! ver!*" şeklinde krallığın geç dönemine ait Karmir-Blur'da yer alan kil tabletten de anlaşılmaktadır. Urartu Devleti'nin sahip olduğu yüz binlerce büyükbaş ve küçükbaş hayvan göz önüne alındığında, bu bölgede fazla olmasa da insan istihdamının gerekli

¹⁷³ Çilingiroğlu, Batmaz, 2014: 179.

¹⁷⁴ Baştürk, 2011: 168.

olacağını varsaymak mantıklıdır. Örneğin Hitit çobanlarının büyük bir kısmı savaş esirlerinden oluşmaktaydı.¹⁷⁵

Urartu ekonomisinin çoğu, askeri seferler aracılığıyla ele geçirilen ganimetlerden oluşmaktadır. Savaş alanlarından esir alınanlar gibi çeşitli hammadde ve ganimetlerin ele geçirilmesi gibi hayvanların sayısal üstünlüğü de dikkat çekici bir noktadır. Urartu krallarının seferlerine ait bir yazıt, bu ganimetlerin Urartu ülkesine getirilmesini yüceltmektedir.¹⁷⁶ Ekonomisi savaşa dayalı olan Urartular için bu av hayvanlarının en önemlilerinden biri de attır. Hem yük hayvanı hem de nakliye hayvanı olarak kullanılan atlar, süvari birlikleri tarafından kullanılır ve şüphesiz savaşlarda önemli bir rol oynamaktadır.

Urartu Krallığı'nda hayvancılık Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'ın yaylalarında kurulmasından önce bu alanlarda geçimini sürdüren yerel topluluklar için başlıca gelir kaynağı olmuştur. Aynı zamanda krallığın varlığı boyunca da önemini sürdürmüştür. Urartulara ait kralî yazıtlar da Urartu ordusunun ganimet, haraç, insan ve diğer kaynaklar adına stratejik bir şekilde komşu bölgeleri yağmalamak amaçlı seferlere çıktıklarını göstermektedir. Bunun yanı sıra askerî seferler doğrudan tarım adına ve canlı hayvanları ele geçirmek üzere kuzeybatıdaki Diauehi ve kuzeydoğudaki Etiuni gibi zayıf toplumlara karşı yapılmıştır. Kral I. Argişti ve II. Sarduri'nin kralî yazıtları bu seferler ile ele geçirilen ganimetler açısından önemli derecede açıklayıcıdır. Bu yıllıklarda koyun, sığır, at, keçi ve bazen develerden bilgiler verilmiştir.

Asur ve Urartu yazıtları, hayvancılığın Urmiye Gölü'nün batı ve güneybatı kesimlerinde önemli bir şekilde yapıldığını ve her iki bölgede de belirli çeşitlerde evcilleştirilmiş hayvanların yetiştirilmesi konusunda uzmanlaşmış olabileceğine dikkat çekmektedir. Koyun ve keçi hem dokuma alanında yünleri için kullanılma açısından hem de etleri, sütleri ve süttten türetilen gıdalar adına yetiştirilmiş olmalıdır. Karmir Blur'da ele geçen panolarda koyun, keçi, sığır, manda derileri ve yünlü kumaşlardan söz edilmesi de hayvansal ürünlerin kullanımı, saklanması ve uygulamalarını anlatmaktadır.

¹⁷⁵ Konakçı, 2006: 183.

¹⁷⁶ Çiftçi, 2017: 99.

Yazılı belgelerden, hayvanların ve hayvan yetiştiriciliğinin en azından bir bölümünün krallığın idaresi altında gerçekleştirildiğini de anlamaktayız. Van Kalesi'nin kuzey yamaçlarında bir kraliyet ahır şeklinde tanımlanan “şirşini” kavramını anlatan bir metinde, Urartu kralı İşpuini'nin oğlu Minua tarafından yaptırıldığı anlatılırken, hayvanların hiçbir şekilde hasar görmemesini de belirtmektedir. Urartu yazılı kaynakları koyun, sığır ve keçilerin tapınaklarda, Haldi kapılarında ve açık hava tapınım alanlarında gerçekleştirilen dinî ritüeller esnasında kurban edildiklerine de işaret etmektedir. Urartu Devleti'nde hayvanların önemini belirten belgeler içinde en önemli keşifler dini metinlere dayanmaktadır. Bölgelere düzenlenen seferlerde yağmalanan hayvanların bir bölümü Urartu tapınaklarında kurban edilmekte veya bağışlanmaktadır. Örneğin Kelişin yazıtında Muşaşir tapınağına kurban edilmek üzere binlerce koyun ve keçi getirildiğinden bahsedilmektedir.

Kelişin yazıtındaki ibareler, kurbanın hangi zaman diliminde veya aynı zamanda mı kurban edildiğini açıklamaz ancak sürünün büyüklüğü ile ilgili bilgi vermektedir. Urartu dini metinlerinin en önemlisi Meher Kapısı yazıtıdır. Bu yazıt, 79 tanrı ve tanrıçanın isimlerini önem sırasına göre listeleterek, hangi tanrı veya tanrıçalara hangi tür hayvanların kurban edildiğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra Tanrı Haldi için yapılan tapınakların inşalarının belirli kademelerinde Tanrı Haldi ve diğer tanrılar için bazı hayvanların kurban edildikleri de kaynaklarda belirtilmektedir:

“...Tanrı Haldi'nin kapıları için... (tapınak) yapılmış olduğu zaman Tanrı Haldi'ye keçi yavrusu kesilsin. Tanrı Haldi'ye boğa ve tanrı Arubaini'ye inek kurban edilsin. Tapınak yapıldığı ve döşendiği zaman Tanrı Haldi'ye koyun kesilsin. Tanrı Haldi'ye koyun ve Tanrı Arubaini'ye inek kurban edilsin... Tanrı Haldi'ye keçi yavrusu kesilsin. Tanrı Haldi'ye boğa, Tanrı Teişeba'ya koyun ve Tanrı Şivini'ye koyun kurban edilsin. Orada yer çoraktı...”¹⁷⁷

Dilkaya ve Karagündüz gibi yerleşim yerlerindeki Urartu mezarlarında bulunan koyun, keçi ve ineklere ait olduğu tahmin edilen hayvan kemikleri büyük ihtimalle Urartu Devleti'nde ölünün ardından verilen yemekler ile bağdaştırılmıştır.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Melikişvili, 1960: 143.

¹⁷⁸ Batmaz, 2013: 819.

Karagündüz’de mezarların yanında bulunan bir ocaktan, kurban edilen hayvanların burada pişirilip ikram edildiği tahmin edilmektedir.¹⁷⁹

Ancak Urartu Devleti için belki de en önemli hayvan, savaş arabalarına sürülen ve taşımacılıkta kullanılan attır. Atlar ordu için vazgeçilmezdi ve geniş Urartu kırsalında ulaşım için kullanılmaktaydı. Bu hayvanların devletin gözetiminde, krallığın belirli yerlerinde yetiştirilmiş olması da olasıdır.

Ayrıca atların şehirler ve bölgeler arasında bir iletişim aracı olarak kullanılmış olabileceğine dikkat çekilmiştir.¹⁸⁰ Atların diğer bineklere göre daha çevik ve hızlı olmaları da bu görüşe dikkat çekmektedir. Herhangi bir veri olmamasına rağmen katır, eşek ve deve gibi hayvanlar araç şeklinde kullanılmış olmalıdırlar. Urartu ile çağdaş Yeni Assur Devleti’nin kabartmalarında, özellikle seferlerin ardından, deve ve katır gibi hayvanlar da yük taşımak için kullanılmıştır.¹⁸¹

Yazılı belgeler, Urartu Devleti’nin sefer düzenlediği bölgelerden ele geçirdiği ganimetleri bizlere sayısal açıdan olduğu gibi sunmaktadır. Ele geçirilen ganimetler sayısal anlamda oldukça fazladır.¹⁸² Bu sayısal verilerdeki inandırıcılık problemi ise hemen her yıl kendini tekrar etmektedir. Ancak çözülmesi zor bir sorun oluşturmaktadır. İlginç tarafı ise karşımıza hiçbir şekilde yuvarlanmış sayıların çıkmaması ve aksine yazıtlarda rakamların son hanesine kadar ifade edilmiş olmalarıdır. Koyun, at, sığır ve bazı durumlarda deve sayıları birbirleri ile mantıklı oranlarda görülmektedir.¹⁸³ Urartu Devleti’nin, düzenlediği her bir seferde belirtilen sayıda savaş ganimetini ele geçirip geçirmediği şüphe uyandırmaktadır. Sezer ve Işıklı’nın Ayanis kenti üzerine yapmış olduğu çalışma, bizleri biraz da olsa aydınlatmaktadır. Ayanis kenti çalışmalarında ortaya çıkarılan kemik kalıntılarının incelemeleri yapılmıştır. Bölgede tespit edilen kalıntıların %88,11’inin koyun ve keçi türlerine ait olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁴ Bütün kalıntıların %22,65’ini koyunlar oluştururken, %9,11’ini keçiler oluşturmaktadır. Türler kesin olarak tespit edilemese de koyun veya keçiye ait kemiklerin oranı %56,41’dir. Koyun ve keçi türlerinden sonra, hayvan kalıntıları

¹⁷⁹ Sevin, 1999: 162.

¹⁸⁰ Gökce, Işık, 2014: 25.

¹⁸¹ Kılıç, Mutlu, 2018: 695.

¹⁸² Salvini, 2006: 69.

¹⁸³ Salvini, 2006: 69.

¹⁸⁴ Sezer, Işıklı, 2021: 204-205.

arasında en büyük oranı %8,55 ile sığır kemikleri oluşturmaktadır.¹⁸⁵ Urartu Devleti'nde, Ayanis halkının ilk tercihinin koyun ve keçi olduğu açıkça görülmektedir. Bunun yanı sıra tüketilen sığır oranı da oldukça önemlidir.¹⁸⁶

2.4. GÜNÜMÜZ DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE HAYVANCILIK

Hayvancılık, insanlık tarihi boyunca insanların yaşamlarında önemli bir rol oynamıştır. Ekonomik kalkınma ve gıda ihtiyacının karşılanması için hayvancılık her geçen gün büyük önem taşımıştır. Türkiye hem coğrafi yapısı hem de iklim şartları bakımından hayvancılık için uygun bir bölge olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi ise Türkiye'de hayvancılık faaliyetlerinin yoğun bir şekilde gerçekleştirildiği bölgelerin başında gelmektedir. Bu bölge, Türkiye'deki büyükbaş hayvanların yaklaşık olarak %24,4'üne ve küçükbaş hayvanların ise %34,3'üne sahip olmaktadır.

Türkiye ekonomisinde hayvancılık faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. 2006'da tarımsal üretim değerinin %30'unu hayvansal üretim değeri oluşturmaktadır. Hayvancılık sektörünün kırsal kesimden kent kesimine nüfus göçünü engellemek gibi hayati önem taşıyan bir sosyoekonomik görevi de bulunmaktadır.¹⁸⁷ Bununla birlikte dünyada nüfusun artışına bağlı olarak yükselen beslenme ve gıda problemi her geçen gün hayvancılık faaliyetlerinin stratejik değerini artırmaktadır. Türkiye, bu derece önemli bir sektörün gelişimi açısından yeterli doğal kaynaklara sahiptir. Fakat hayvancılığın gelişimine yönelik politikaların yeterli olmayışı ve bunun sonucu olarak hayvancılık faaliyetlerinin doğaya elverişli geleneksel yöntemlerden tam olarak kurtulamaması, hayvan başına verimliliğin düşük oluşu ve sektörde oluşan yapısal bozukluklar sonucunda, hayvancılık sektöründe amaçlanan düzeye ulaşılamamıştır.¹⁸⁸

Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin coğrafi olarak en büyük bölgesidir (163.000 km²). Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Hakkâri, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Van illerini kapsayan bu bölge, 1990'da Türkiye nüfusunun % 9,47'sini içerirken, 2009 yılı başında belirtilen bu oran % 8,03'e düşmüştür. Doğu Anadolu Bölgesi son 20 yıl içerisinde ciddi bir şekilde göç vermiştir. Verilen göçün

¹⁸⁵ Sezer, Işıklı, 2021: 204-205.

¹⁸⁶ Sezer, Işıklı, 2021: 206.

¹⁸⁷ Akpınar, Özsan, Taşçı, 2012: 200.

¹⁸⁸ Akpınar, Özsan, Taşçı, 2012: 200.

temel nedenleri içerisinde bu bölgenin terör olaylarından etkilenmesinin yanında bu soruna bağlı bir şekilde ekonomik gelişmenin yeterli olmayışı, uygulanan politikalardan istenilen sonuçların elde edilememesi şeklinde sıralanabilmektedir.¹⁸⁹

Doğu Anadolu Bölgesi'nde büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği incelendiğinde, elde edilen hayvan sayısı bölgenin hayvan sektörü hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. 2020 yılına ait araştırma ve incelemelerden Ardahan'da sığır yetiştiriciliğinin, Van, Ağrı ve Erzurum'da ise koyun yetiştiriciliğinin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sığır yetiştiriciliğinde Erzincan ve Kars, koyun yetiştiriciliğinde Van ve Ağrı, keçi yetiştiriciliğinde ise Bitlis ve Muş önemli bir yere sahip olmaktadır.¹⁹⁰

Demir'in hayvan varlıkları üzerine yapmış olduğu analiz incelemelerine göre Doğu Anadolu Bölge'sinde hayvancılık sektörünün %23.9'unu sığır, %65.7'sini koyun ve %10.4'ünü keçi meydana getirmektedir. Ardahan ilinde sığır %77.9 ile büyük bir oran oluştururken keçi %0.8 gibi düşük bir oran oluşturmaktadır. Ayrıca Kars'ta %56 ve Erzincan'da %51.4 sığır yetiştiriciliği, koyun ve keçi cinsine göre önemli bir potansiyel oluşturmaktadır.¹⁹¹ Van %86.7, Iğdır 84.4, Ağrı %72.8 ve Erzurum %72 illerinde koyun yetiştiriciliğinin çok daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Bitlis ili ise koyun %56.8 ve keçi %30.4 oranının en düşük olduğu il olarak gözlemlenmiştir.¹⁹²

Bölgede hayvancılık faaliyetlerinde en yüksek oranı meydana getiren ilk üç il sırasıyla Van %19, Ağrı %11.4 ve Erzincan %10.6'dır. Bölgedeki sığır yetiştiriciliğinde ilk üç il arasında Erzincan %22.7, Kars %16.4 ve Ağrı %11 yer alırken %1 gibi küçük bir oran ile Tunceli sonuncu il olarak gözlemlenmektedir.¹⁹³ Koyun yetiştiriciliğinde en yüksek oran %25.1 gibi önemli bir oran ile Van'a ait iken bunu sırasıyla Ağrı %12.7 ve Iğdır %11 takip etmekte olup en düşük oran ise %1 ile Ardahan'a aittir. Doğu Anadolu Bölgesinde keçi en çok %15.2'lik bir oranla Bitlis'te yetiştirilmektedir.¹⁹⁴ Bitlis'i

¹⁸⁹ Akpınar, Özsan, Taşçı, 2012: 200.

¹⁹⁰ Demir, 2020: 2256.

¹⁹¹ Demir, 2020: 2256.

¹⁹² Demir, 2020: 2256.

¹⁹³ Demir, 2020: 2256.

¹⁹⁴ Demir, 2020: 2256.

sırasıyla Muş %13.6 ve Van %12.8 takip etmekte olup en az keçinin yetiştirildiği il ise Ardahan %0.2'dir.¹⁹⁵

Van ili hayvan yetiştiriciliğinde küçükbaş hayvan varlığıyla ön plana çıkmaktadır.¹⁹⁶ Van ilinin iklim özellikleri, su kaynakları ve temiz toprakları yem bitkileri yetiştiriciliği açısından önemlidir. Bu özellikleri Van'ı hayvancılık için Doğu Anadolu Bölgesi'nde en uygun illerden biri yapmaktadır.¹⁹⁷ Van'ın yüksek ve engebeli arazisi ile kurak iklim koşulları bitkisel üretimi sınırlamaktadır. Tarımsal ürünlerin sınırlı üretimi nedeniyle bu bölgede hayvancılık önemli ve zorunludur. Van ili için hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olup, hayvancılıkta küçükbaş hayvancılık önemli bir yer tutmaktadır. İlde bulunan geniş ve kaliteli meralar, hayvancılığın gerçekleştirilmesinde önemli bir faktördür.¹⁹⁸

Gezginç'e göre Van ilindeki hayvan varlığı sayısı 2020 yılında çeşitlerine göre 196.506 sığır, 1001 manda, 2.911.815 koyun ve 254.421 keçi şeklinde verilmektedir. 2021 yılında ise 165.501 sığır, 900 manda, 3.080.913 koyun ve 303.307 keçi olarak belirtilmiştir.¹⁹⁹ Verilen oranlara göre sığır ve manda sayılarında düşüş, koyun ve keçi sayılarında artış olduğu gözlemlenmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi içinde yer alan Van ili, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde potansiyeli yüksek bir bölge olmuştur. Van ili, Urartu Devleti hâkimiyeti zamanında merkezi Tuşpa olmak üzere bu devlete ev sahipliği yapmıştır. Günümüzde olduğu gibi Urartu Devleti'nin hâkimiyeti zamanında da hayvancılık başlıca temel geçim kaynaklarından biri olmuştur. Urartu Devleti, bölgede hayvancılık faaliyetlerini gerçekleştirirken aynı zamanda yayılcı bir politika takip ederek komşu ülkelerden zengin ganimetler elde etmiştir. Bu ganimetlerin çoğunluğunu büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar oluşturmaktadır. Bu hayvanları çeşit bakımından değerlendirecek olursak yazılı kaynaklarda belirtildiği üzere sığır, koyun, boğa, at, eşek, deve ve keçi gibi birçok büyükbaş ve küçükbaş hayvan Urartu ülkesine getirilmiştir. Ganimet olarak alınan bu hayvanların oranları verilen yazıtların bir kısmında belirsizdir.

¹⁹⁵ Demir, 2020: 2256.

¹⁹⁶ Gezginç, 2022: 41.

¹⁹⁷ Gezginç, 2022: 41.

¹⁹⁸ Gezginç, 2022: 41.

¹⁹⁹ Gezginç, 2022: 41.

Yukarıda günümüzde Van iline ait verilen hayvan varlığı oranı ile yazıtlar üzerinden değerlendirilen Urartu Devleti hâkimiyeti zamanına ait hayvan varlığı oranı karşılaştırıldığında, seferler ile ele geçirilen hayvan sayısı şüphe oluşturmaktadır. Bölgede günümüzde yetiştirilen hayvan varlığının oranına bakıldığında bir sene içerisinde görülen fark ile Urartu Devleti hâkimiyetinde gerek yetiştirilen hayvan sayısı gerek seferler ile ganimet olarak bölgeye getirilen hayvan sayısı dikkat çekici bir nokta olmaktadır. Bu bağlamda yazılı belgeler üzerinden Urartu Devleti'nin ganimet olarak ele geçirdiği hayvanların oranları değerlendirilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

URARTU YAZILI BELGELERİNE GÖRE TARIM VE HAYVANCILIK GANİMETLERİ

3.1. I. SARDURİ DÖNEMİ

Urartu Krallığı'nın başına Arame'nin ardından kral I. Sarduri'nin geldiğini kendi yazılı ibarelerinden ve Asur Krallığı'nın başında bulunan III. Salmanassar'ın metinlerinden öğrenmekteyiz. Kral I. Sarduri Urartu Krallığı'nı kurduğu gibi, doğal bir korunma imkânına sahip olan Tuşpa kentini de Urartu'nun başkenti olarak seçmiştir. Sarduri döneminde gelişen olaylar hakkında yeteri kadar bilgi sahibi değiliz. Ancak Asurca yazılan ve Urartu Devleti'nin ilk yazılı belgesi niteliği ile önem taşıyan “Sardurburcu” bizlere Urartu Devleti için yeni bir devrin başladığını bildirmektedir.

Yeni başkentin Tuşpa olarak Van Gölü'nün doğusunda belirlenmesi bu krallığın doğu bölgelerine askeri seferler gerçekleştirmesini kolaylaştırmış olabilir. Aynı zamanda I. Sarduri döneminde Asur saldırılarına karşı Urartu kabile reisleri güçlü bir birlik oluşturma gayreti içerisine girmişlerdir. Böylece otoritesini sağlamlaştıran Sarduri, Geç Hitit Devletlerine karşı da seferler düzenleyerek krallığın sınırlarını genişletme yolundadır. Sonuç olarak Sarduri Urartu Devleti'ni Yakın Doğu'da Asur ile kıyaslanabilen tek devlet şekline getirmeyi başarmıştır.²⁰⁰

Asur Devleti'nin yazılı belgelerinde ise Kral I. Sarduri adına, III. Salmanassar'ın Urartu Devleti üzerine gönderdiği askeri birliğin sefer kayıtlarında rastlanılmaktadır. Bu sefer esnasında Asur askeri birliğinin başında DaianAssur isminde bir komutan bulunmuştur. Hubuşkia topraklarından haraç alan Asur birliğinin komutanı DaianAssur da Muşaşir şehrini fethetmiştir. Asur birliği pek çok Urartu kalesini yağma ettikten sonra topraklarına dönmüştür. Yazılı belgelerden kral I. Sarduri zamanında Hubuşkia eyaletinin büyük kısmının Urartu Devleti'nin hâkimiyeti altında olduğunu ve Urartu egemenliğinin güney bölgede yer alan Muşaşir eyaletinin sınırlarına kadar uzandığını göstermektedir.²⁰¹

²⁰⁰ Çilingiroğlu, 1997: 27.

²⁰¹ Çilingiroğlu, 1994: 41.

3.1.1. I. Sarduri Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri

Van Kalesi'nin batı bölgesinde yer alan burcun batı tarafında, büyük kalker blokların üstüne Assurca olarak Sarduri ile ilgili yazılanlar aşağıda verilmektedir:

“Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi Ülkesi'nin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniunu Şehri'nden getirttim ve bu duvarı yaptırđım”²⁰²

Verilen bilgiler üzerinden Sarduri ile ilgili olarak güçlü bir kral olduğu anlaşıldığı gibi “hayret verici çoban” ibaresi üzerinden hayvancılığın yapıldığı yapılmadığı düşündürücü olmaktadır. Bilindiğı üzere çoban kavramı hayvancılık ile ilişkilidir. Ve bu durumda hayvancılığın yapıldığı olduğuna dair bir kanıya varmak yanlış olmayacaktır. Ancak kayıtların yetersiz oluşu sebebi ile bu dönemin tarım ve hayvancılık ganimetleri hakkında çok fazla veriye ulaşamamaktadır.

3.2. İŞPUİNİ DÖNEMİ

İşpuini, I. Sarduri'nin ardından tam olarak ne zaman hüküm sürdüğü bilinmemekle birlikte Urartu krallığının iktidarına gelmiştir. Asur kralı V. Şamsi Adad'ın (MÖ 823-811) bir yazıtında adı geçen Ushpina'nın, kral İşpuini ile aynı kişi olduğu düşünülürse, krallığı MÖ 825 veya 824 yıllarında yönetmiş olması muhtemeldir. Kral İşpuini, bayındırlık işlerini büyük ölçüde arttırarak, başkentin kuzey, güney ve doğusunda yeni kaleler inşa ettirerek Urartu Devleti'nin imar politikalarını sürdürmüştür. Bu politika, krallığın artan gücü ve örgütlenmesiyle açıklanabilir. Bu kralın bazı önemli kitabeleri bulunmaktadır. Bu yazıtlar Patnos, Zivistan ve Aşağı Anzaf kalelerinden bilgiler içermektedir.²⁰³ İşpuini hakkında ek bilgilere yazılı belgelerden ve resimli tunç eserlerden ulaşılabilir. Krallık süreci hakkında bilgi içeren metinler, İşpuini ve oğlu Menua ile birlikte krallığı yönettikleri döneme aittir. Bunun yanı sıra döneme ilişkin bilgileri içeren iki yazıt da krallık için önemini artırmaktadır. Bunlardan ilki, Urartu Devleti'nin yayılım alanlarını belirleme noktasında

²⁰² Payne, 2006: 1.1.1.

²⁰³ Çilingiroğlu, 1994: 42.

karşılaştığımız ve Muşaşir şehrinin Urartu hâkimiyetine geçişini kaydeden iki dilli (Urartuca ve Asurca) Kelişin Yazıtı'dır. Yazıtın doğu tarafı Urartu dilinde, batı tarafı ise Asur dilinde yazılmıştır. Yazıtta İşpuini ve Menua'nın adı birlikte geçmektedir.²⁰⁴ Diğeri ise Urartu Krallığı'nın dini konusunda önemli bilgiler içeren Meher Kapı Yazıtı olmaktadır. Kral İşpuini'nin iktidar sürecinde, kuzey bölgeye ve Urmiye Gölü etrafındaki topraklara ve içerdikleri zenginliklerden dolayı bu bölgeler dikkat çekici olmuştur. Bu alanlara gerçekleştirilen ve doğu seferi olarak da adlandırılan bilgilere, Erçek Gölü yakınlarındaki Karagündüz yazıtından ulaşılabilmektedir. Bilhassa bu eserde Urartu kayıtlarına "Barşua", Asur kayıtlarında ise "Parşua" şeklinde geçen bu bölgenin Urartu Devleti'nin hâkimiyetine geçmesi ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu ise Urartu Devleti'nin Batı İran topraklarında söz hakkı olmaya başladığını göstermektedir. Bilhassa MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra kuzeybatı İran'da görülmeye başlanan, Urartu dönemi yerleşim alanlarının ve kalelerinin çok olması durumu bu bölgenin Urartu Devleti için ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Kral İşpuini'nin tek başına hüküm sürdüğü kısa dönem boyunca Urartu Devleti sınırlarını genişletmeye devam ederek kuzeyde Patnos'a, batıda Bulanık Ovası'na, muhtemelen güneyde Tatvan'a ve doğuda Türkiye ile İran'ın modern sınırlarını belirleyen dağlara kadar ulaşmıştır.²⁰⁵ Urartu'nun askeri ve siyasi kontrolü altındaki tüm alanlara askeri ve ticari bir yol şebekesi yapılmıştır. Bu askeri ve ticari yollar üzerinde kurulan kale ve garnizonlar Urartu Devleti'nin yayılma politikasının sonuçlarını oluşturmaktadır.²⁰⁶

Kuzeydoğu ve kuzeybatı uzantısındaki yolların ortak noktasının Patnos ovası olduğunu bu bölgede inşa edilen "Aznavurtepe Kalesi" onaylamaktadır. Kral İşpuini ve Menua'nın ortak hükümdarlık zamanında kuzeye gerçekleştirilen askeri seferler esnasında ele geçirilen diğer bir yazıt da Tuşpa kenti yolu üstünde bulunan "Toprakkale Yazıtı"dır. Bu yazıt Urartu Devleti'nin kuzey bölgesine gerçekleştirilen askeri seferlerinden bahsetmektedir. Kral İşpuini krallığı zamanında Urartu Devleti'ni kudretli kılan bir diğer konu da merkezileşmeye önem verilmesi olmuştur. Bununla birlikte kuzeydoğu bölgesine yapılan seferlerin sonucunda söz konusu bölgeden haraç alınması, Urartu Krallığı'nı ekonomik anlamda güçlü kılmayı da arkasında getirmiştir.

²⁰⁴ Salvini, 2006: 52.

²⁰⁵ Çilingiroğlu, 1994: 51.

²⁰⁶ Pehlivan, 2013: 196.

Yukarıdakilerin dışında, çift yüzölçü yazıtlar, İşpuini ve Menua'nın ortak yönetimleri sırasında Van Gölü'nün kuzeydoğusuna bir askeri sefer düzenlediklerini bir kez daha kanıtlıyor. Bu yazıta göre krallar Anaşe, Witeruhi/Uiteruhi, Luşa ve Katarza topraklarına bir sefer düzenlemişlerdir. Urartular ise bu topluluklardan 1720 erkek, 1670 kadın, 126 at, 13540 sığır ve 20785 koyun ve keçi elde edebilmiş ancak söz konusu topluluklara yardım Etiuhe ülkesinden gelmesine rağmen Urartu Devleti bu ganimetleri elde etmede başarılı olmuştur. İşpuini'nin Urartu iktidarına geçişinden kısa bir zaman sonra kral, oğlu Menua'yı da iktidara ortak kabul etmiştir. Bu ortak krallığın nasıl, hangi şekilde ve hangi tarihte olduğuna ilişkin kesin bir bilgi bulunmamaktadır.²⁰⁷ Ancak bu ortak iktidarlık zamanında Asur Krallığı, MÖ 745 yılına kadar devam edecek olan duraklama ve gerileme dönemine girmiştir. Urartu Devleti ortak kralları İşpuini ve oğlu Menua bu zamanı iyi bir şekilde değerlendirmişler ve Urartu'nun sınırlarını genişletme politikasını devam ettirmişlerdir.²⁰⁸

İşpuini Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri

Kalecik'te bir sütun kaidesi parçası olan yazıtta Urartu kralı İşpuini ile ilgili olarak yazılanlar aşağıda verilmektedir:

*“Sarduri oğlu İşpuini bu tarlayı yaptırdı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu binayı yaptırdı. (Burada) bunun gibi kusursuz başka hiçbir şey yapılmamıştı.”*²⁰⁹

Yukarıda verilen ifadelerden anlaşıldığı üzere kral İşpuini, Urartu Krallığı'nda tarımsal faaliyetler ile ilgilenmiş, tarlalar yaptırmıştır. Urartu Krallığı'nın kurulduğu bölgenin göle yakın olması ve başkentin de Van Gölü yakınındaki Tuşpa şehri olarak seçilmesi, tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmesini az da olsa kolaylaştırmıştır. Kral İşpuini, Tuşpa'nın kuzeyinde, doğusunda ve güneyinde bir koruma hattı kurarak Kalecik, Anzaf ve Zivistan gibi savunma kalelerini oluşturmuş, Tuşpa Kalesi'ni güvenlik altına almaya çalışmış ve başkenti korumaya aldıktan sonra daha ileri bölgelere seferler gerçekleştirmeye başlamıştır.²¹⁰ Aşağı Elmalık Kalesi'nin 250 m güneyindeki tepenin batı eteğinde ve Cura vadisinin doğu yamacı üzerinde, Hazine Piri

²⁰⁷ Pehlivan, 2013: 196.

²⁰⁸ Pehlivan, 2013: 196-197.

²⁰⁹ Payne, 2006: 2.1.12.

²¹⁰ Topaloğlu, 2009: 41.

Kapısı olarak bilinen, kayaya oyulmuş bir niş içinde ise kral İşpuini hakkında şu bilgilere ulaşılmaktadır:

*“Sarduri oğlu İşpuini bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu. Efendi(si)ne bu yazıtı yaptırdı.”*²¹¹

Urartu kralı İşpuini zamanından itibaren krallar Van Gölü havzasında üzüm bağları, meyve ağaçları ve sebze bahçelerinin yetiştirilmesine önem vermişlerdir. Üzüm bağları ve bahçeler dikmek, bir şehir inşa ederken hatırlanması gereken kalıplaşmış bir faaliyet haline gelmiştir. Urartu Krallığı’nda kralın yanı sıra saray mensupları ve soyluların da bahçe kurma hakları vardır. Urartu bahçelerinin şekli ve konumu hakkında fazla bilgi mevcut değildir.²¹² Kral İşpuini ve oğlu Menua’nın ortak krallık zamanına ait Eski Van Şehri’nde bulunan yazıttan ise birlikte çıktıkları seferlerden ele geçirdikleri ganimetler hakkında bilgi sahibi olmaktayız:

*“Efendi tanrı Haldi’ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiteruhi boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua Lusa boyuna karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Minua güçlüydü. Orduda 66 savaş arabası, X bin 460 süvari ve 15.760 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua’nın önünden gitti. (Onlar), Lusa ve Katarza boylarını püskürttüler... Anase Şehri’ne doğru ve büyük Kuquru Şehri’ne doğru ilerlediler. Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarına... Etiuhi Ülkesi’nin krallarından takviye birlikleri yardıma geldiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarına ve Etiuhi Ülkesi’nin krallarına karşı sefere çıktı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini’nin oğlu Minua sefere çıktılar, Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarını ve Etiuhi Ülkesi’nin krallarının takviye birliklerini püskürttüler. ... Oradan Anase Şehri’ne geldiler. X bin 720 erkek, X bin 670 kadın, X yüz 26 at, 13.540 büyükbaş hayvan, 20.785 ...”*²¹³

²¹¹ Belli, Dinçol, 2011: 173-189.

²¹² Alp, 2007: 1.

²¹³ Payne, 2006: 3.1.2.

Yazıtta ifade edildiği üzere kral İşpuini ve oğlu Menua Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarına karşı birlikte sefere çıkarak Anase şehrine girmişlerdir. Bu şehirden ise binlerce esir insanın yanı sıra at ve büyükbaş hayvanın Urartu Krallığı'na ganimet olarak götürüldüğü yazıtlar üzerinden anlaşılmaktadır. Besledikleri hayvan sürülerinin seferlerde ele geçirilmek istenen ganimetlerin başında gelmesi, şehirlerin zenginliğinin bu hayvanların sürülerinin miktarı ile doğru orantılı olduğunu göstermektedir.²¹⁴ Karagündüz Kilisesi'ne (Van Müzesi) ait bir stelde ise:

“Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mesta Şehri'ni ele geçirdi ve Barsua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Mesta Şehri'ne karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası, 9.174 süvari ve 2.704 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın önünden gitti(?). (Onlar,) Mesta, Qua, Saritu ve Nigibi şehirlerini ve Barsua Ülkesi'nin (şehirlerini) ele geçirdiler. Oradan... X bin 45(?)3... X on bin 6.600... 1.120 at, 1.120 büyükbaş hayvan, X bin 065 deve ve X on bin 5.000 küçükbaş hayvan yolla çıktı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bunları götürdüler. Fethedilmiş kaleleri geride bıraktıkları zaman, ülkelere pay ettiklerini ...”²¹⁵

Karagündüz Kilisesi'ne ait bu yazıttan kral İşpuini ve oğlu Menua'nın Tanrı Haldi ile birlikte Mesta, Barsua, Qua, Saritu ve Nigibi şehirlerine sefere çıktıkları bilgilerine ulaşılmaktadır. Bu şehirlerden binlerce at, büyükbaş hayvan, deve ve küçükbaş hayvan Urartu ülkesine ganimet olarak alınmış ve götürülmüştür. Urartu Krallığı hayvancılığa önem vermiş ve bu ganimetler ile birlikte ülkesinde hayvancılığı geliştirmiştir. Ayrıca bu hayvanların tanrılara kurban edildikleri bilgilerine de mevcut yazıtlardan ulaşılmaktadır. İlandağ'da ki anakayada yazılanlar ise şu şekildedir:

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua Arsinie Şehri'ni ele geçirdi(ler), Arsinie Şehri'ni yendiler, Ania Şehri'nin

²¹⁴ Çiğdem, 2003: 82.

²¹⁵ Payne, 2006: 3.1.5.

Ülkesi'ni ele geçirdiler. ... Puluade Ülkesi'nde tanrı Haldi için bir yazıt diktiler. Ferman çıkardı: Tanrı Haldi için X koyun ve X boğa kesilsin. Puluade Ülkesi'nde Haldi'nin karısı için 1 inek kesilsin."²¹⁶

Kral İşpuini ve oğlu Menua Arsinie şehrini ele geçirdiklerinde çıkarılan fermanda, Tanrı Haldi ve karısı adına koyun, boğa ile inek kesilmesinin istenmesinden tanrılar adına hayvanların kurban edildikleri anlaşılmaktadır. Urartu hayvanları hakkında bir diğer önemli bilgi kaynağı da Meher Kapı yazıtıdır. Yöre halkı tarafından “kör kapı”, “hazine kapısı” ya da “yalancı kapı” olarak bilinen Meher Kapı, 4 m yüksekliğinde, 2.70 m genişliğinde ve dörtgen planlıdır. Meher Kapısı, iki basamaklı bir kapı biçimindedir ve kayalık bir merdivenle çıkılan güneye bakan bir açık hava tapınağının parçasıdır. Yazıtta boğa, koyun ve sığır gibi hayvanların başta tanrı Haldi olmak üzere birçok tanrı ve tanrıçaya kurban edildiğine ait bilgiler bulunmaktadır.²¹⁷ Meher Kapı yazıtında kurbanlar ile ilgili veriler aşağıda verilmektedir:

“Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu kapıyı Efendi tanrı Haldi'ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar: ... Tanrı Haldi'nin, tanrı Teişeba'nın, tanrı Şivini'nin ve bütün tanrıların ...

Tanrı Haldi'ye 6 oğlak kesilsin; kurban olarak: tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun; tanrı Teişeba'ya 6 boğa ve 12 koyun; tanrı Şivini'ye 4 boğa ve 8 koyun; tanrı Hutuini'ye 2 boğa ve 4 koyun; tanrı Turani'ye 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Ua'ya 2 boğa ve 4 koyun; tanrı Nalaini'ye 2 boğa ve 4 koyun; tanrı Şebitu'ya 2 boğa ve 4 koyun; tanrı Arsimela'ya 2 boğa ve 4 koyun; tanrı 'Anapşa'ya 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Diduaini'ye 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Şelardi'ye 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Haldi'nin mızrağına 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Atbini'ye 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Quera'ya 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Elipri'ye 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Tarraini'ye 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Adaruta'ya 1 boğa ve 2 koyun; tanrı İrmuşini'ye 1 boğa ve 2 koyun; ... olan tanrıya 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Alaptuşini'ye 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Erina'ya 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Şiniri'ye 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Unina'ya 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Airaini'ye 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Zuzumaru'ya 1

²¹⁶ Payne, 2006: 3.1.6.

²¹⁷ Çilingiroğlu, 1997: 153.

boğa ve 2 koyun; tanrı Hara'ya 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Araza'ya 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Ziuquni'ye 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Ura'ya 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Arsibedini'ye 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Arni'ye 1 boğa ve 1 koyun; tanrı Haldi'nin iniraşe'sine 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Haldi'nin büyüklüğüne 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Haldi'nin diruše'sine 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Haldi'nin ordusuna 2 boğa ve 4 koyun; tanrı Teişeba'nın ordusuna 2 boğa ve 4 koyun; Artu'arasi tanrılarına 2 boğa ve 34 koyun; Ardini Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun; Qumenu Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun; Tuşpa Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun; Haldi Şehri'nin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun; Arsuniu Şehri'nin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Haldi'nin daşe'sine 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Şuba'ya 1 boğa ve 2 koyun; Haldi kapısına 1 boğa ve 2 koyun; Eridia Şehri'nin Teişeba kapısına 1 boğa ve 2 koyun; Uişini Şehri'nin Şivini kapısına 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Elia'a'ya 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Haldi'nin merhametine 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Haldi'nin kudretine 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Haldi'nin susi'sinin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Talapura'ya 1 boğa ve 2 koyun; tanrı Qilibani'ye 1 boğa ve 2 koyun; Ülkelerin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun; Dağların(?) tanrısına 1 boğa ve 2 koyun; Göllerin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun; Kurbanların tanrısına 2 boğa ve 14 koyun; ... 2 boğa ve 14 koyun; bütün (diğer) tanrılara 4 boğa ve 18 koyun; tanrı Haldi'nin sığırlarına(?) 4 koyun; Nişi[ni] Şehri'nin Ua kapısına 2 koyun; Dağlara 10 koyun; tanrıça 'Arubaini'ye 1 inek ve 1 koyun; tanrıça Huba'ya 1 inek ve 1 koyun; tanrıça Tuşpu'ya 1 inek ve 1 koyun; tanrıça Aui'ye 1 inek; tanrıça Aia'ya 1 inek; tanrıça Sardi'ye 1 inek; tanrıça Sinuiardi'ye 2 koyun; tanrıça İphari'ye 2 koyun; tanrıça Barsia'ya 1 koyun; tanrıça Silia'ya 1 koyun; tanrıça Ar'a'ya 1 koyun; tanrıça Adia'ya 1 koyun; tanrıça Uia'ya 1 koyun; Ai tanrılarına 4 koyun; Tanrıca Ardi'ye 2 koyun; İnua tanrıçalarına 17 koyun (sunulsun).

Tanrı Haldi tarafından ve bütün tanrılar tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam verilsin!

Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua der ki: ... ve bütün tanrılar, 3 boğa ve 30 koyun ...

Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua yeni bağlar kurdular. Ayrıca tanrı Haldi'ye yeni bahçeler kurdular. (Ondan önce) orada hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua yeni tarlalar diktirdiler ve bir ferman çıkardılar: Bağlar ... olduğu zaman, tanrı Haldi'ye 3 koyun ve bütün (öbür) tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Bağlar ... olduğu zaman, tanrı Haldi'ye 3 koyun ve bütün (öbür) tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Asma ... ”²¹⁸

Bu yazıt Urartu'nun siyasi yapısı, dini inançları, tanrı ve tanrıçaları, dini ritüelleri hakkında bilgi vermektedir. Bu yazıt üzerine inceleme yapan Melikişvili, 79 tanrının sınıflandırmasını yaparken 1 ile 63 arasındaki tanrıların erkek, 64 ile 79 arasındaki tanrıların ise kadın olduğunu vurgulayarak Haldi, Teişeba ve Şivini'yi ise en ünlü tanrılar olarak tasvir etmektedir.²¹⁹ Bu üç tanrı arasında ise kendisine en fazla kurban sunulan tanrı yazıtta savaşçı olarak tabir edilen Haldi'dir.²²⁰ Karahan'da (Van Müzesi) bazalt bir stelin üzerinde yazılanlar ise:

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle, (ben) İşpuini oğlu Minua, büyük Arsuniu efendi tanrı Haldi'ye bir şehrinde, Haldi kapısı yaptırdım Bunu Arsuniu şehrinde tanrı Ura'nın ... mızrağına adadım (Önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. İşpuini oğlu Minua hem yeni bir kale hem de bir şehir yaptırdı. Yeni bağlar kurdu tarlalar ve yeni bahçeler de kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı Ura tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam bağışlansın. Tanrı Haldi'nin ve tanrı Ura'nın bağışlayıcılığı(?) ... olsun.”²²¹

Yazıtlarda yeni bir kale ve şehir kurulmasının ardından yeni bağlar, bahçeler ve tarlaların kurulduğu belirtilmektedir. Kalelerin inşa edildikleri alanlar genellikle, tarım bölgelerinin güvenliğini sağlayacak alanlar olmak üzere sulak, verimli ve korunaklı bölgeler olmuştur.²²² Urartu Krallığı'nın büyümesi ile kalelerin inşa edildikleri alanlar yalnızca kuru tarım bölgelerine göre değil, barajlar, kanallar ve göletler aracılığı ile

²¹⁸ Payne, 2006: 3.2.1.

²¹⁹ Gülen, 2023: 47.

²²⁰ Gülen, 2023: 47.

²²¹ Payne, 2006: 3.2.3.

²²² Çiğdem, Topaloğlu, 2018: 425.

yapılan sulamalı tarım bölgelerine göre de seçilmiştir.²²³ Kelişin Geçidi'nde bir yüzü Assurca, diğer yüzü Urartuca olarak çift dilli olan yazıtta geçenler ise şu şekildedir:

“Büyük kral, güçlü kral, Şurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Ardini şehrine, tanrı Haldi'nin huzuruna geldikleri zaman, bir tapınak yaptırdılar ve tanrı Haldi'ye bir stel diktirdiler. Tapınağın önünde Sarduri oğlu İşpuini kusursuz mızraklar sundu, çok kaliteli büyükbaş hayvan(?) sundu, bakır ... lar sundu, bakır kaplar sundu, ... sundu ve tekrardan birçok büyükbaş hayvan sundu. (Bunları) Haldi kapısına koydu ve hayatımızın sevinci olan efendi tanrı Haldi'ye verdi. 1.112 büyükbaş hayvan, 9.120 gönüllü(?) (getirilen) dişi keçi ve kuzu ve 12.480 büyük dişi keçiyi, kurban etti. Sarduri oğlu İşpuini, büyük kral, güçlü kral, Şurili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, tanrı Haldi huzuruna, Ardini Şehri'ne geldiği zaman, tanrı Haldi'nin kuvvetiyle bu tarla ... Bunlar Haldi kapısı önünde yola kondu. Ardini Şehri'nin Haldi kapısına sığır gönüllü(?) getirsinler. Bir şeyler satın aldıkları zaman, tanrı Haldi huzuruna, Ardini Şehri'ne geldikleri zaman, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, tanrı Haldi'ye büyükbaş hayvan, kurban olarak sundular ve dediler ki: Her kim Haldi kapısından büyükbaş hayvan götürürse, o kişi kendi mahvını hiçe sayar. Her kim başka birininkini götürmeye kalkarsa ... (çalmış olanı) koparacak ... Eğer bir kimse Ardini Şehri'nde bulunursa ve biri başkasının büyükbaş hayvanı Haldi kapısından götürmeye kalktığını duyarsa (ve bunu saklarsa), tanrı Haldi, soyunu dünya üzerinden yok etsin. Her kim bu steli bu yerden sökerse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırsa ve “Gel, tahrip et!” derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Ardini Şehri'nin (bütün) tanrıları, soyunu yeryüzünden yok etsinler.”²²⁴

Yazıtta İşpuini'nin, babasının unvanlarını devam ettirdiği görülmektedir.²²⁵ Yazıttan yola çıkarak Urartu krallarının tanrılar adına büyükbaş ve küçükbaş hayvanları kurban ettikleri bilgisine ulaşılmaktadır. Aynı zamanda tanrılar adına tarlaların, bağ ve

²²³ Çiğdem, Topaloğlu, 2018: 425.

²²⁴ Payne, 2006: 3.2.10.

²²⁵ Salvini, 2006: 48.

bahçelerin yapıldığı da yazıtlarla ifade edilmektedir. Bu hayvanların herhangi biri tarafından çalınması durumunda cezalandırılacağı da yazıtta ifade edilmektedir.

3.3. MENUA DÖNEMİ

Urartu Krallığı'nın başına İşpuini'den sonra oğlu Menua'nın geçtiği bilgisine kayıtlardan da ulaşmaktayız. Kral Menua'nın iktidara geçtiği dönem, Urartu Devleti'nin yükselmeye başladığı dönem, sınırları açısından genişlemeye başladığı bir dönemdir.²²⁶ Kral Menua'nın uyguladığı genişleme politikaları ve imar faaliyetleri bu dönemde krallığın gelişmesi için son derece önemli olmuştur. İlk olarak imar faaliyetlerine yönelen Kral Menua, kurak toprakları sulu tarıma açmış, üzüm bağları ve meyve bahçeleri dikmiş ardından birçok kale kurmuş, kuzey ve kuzeybatıya düzenlenecek olan seferler için kaleler inşa etmiştir.²²⁷ Menua'nın uyguladığı bu faaliyetler ile Urartu Devleti kısa zamanda Doğu Anadolu ve çevre bölgelerinin güçlü bir devleti halini almıştır.

Kral Menua'nın, Asur Devleti'nin çalkantılı bir dönemden geçmesinden de yararlanarak kral İşpuini zamanında başlayan Manna ve Parşua seferlerini devam ettirdiği de ulaşılan yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu dönemde Parşua ve Manna ülkelerinin hâkimiyeti tamamen Urartu Krallığı'na geçmiştir.²²⁸ Aynı zamanda bu dönemde düzenlenen Asur ve Urartu seferlerinde güçlü olan tarafın Urartu olması da Asur Devleti'nin sıkıntılı bir zamandan geçtiğinin de göstergesidir.

Kral Menua, Asur Devleti'nin buhranlı dönemlerinden de yararlanarak Urartu Krallığı'nın sınırlarını kuzeydoğudan güneydoğuya ve doğudan batıya kadar genişletmiştir. Bu sınırlar Urartu Devleti'nin en geniş sınırları olmuştur. Bu zamanda gerçekleştirilen askeri seferlerin ana geçidi ise genellikle batı ve kuzey ülkeleri yönünde olmuştur. Öyle ki Malatya'nın kral Menua döneminde Urartu Krallığı'na katılması batıdaki ilerleyişin önemli bir göstergesi olmuştur.

Urartu Devleti'nin topraklarının çok fazla genişlediği, Menua zamanında düzenlenen seferlerden diğeri de kuzey bölgelere yapılan seferler olmuştur. Bu dönemde kuzeydeki Urartu baskıları artarak ilerleyişini sürdürmüştür. Kuzey

²²⁶ Salvini, 2006: 58-59.

²²⁷ Topaloğlu, 2009: 41.

²²⁸ Pehlivan, 2013: 200.

bölgelerine ilerleyiş yalnızca Menua için değil, Urartu Krallığı içinde ayrı bir önem teşkil ediyordu. Kral İşpuini zamanında başlatılan kuzey bölgeleri seferleri, Menua zamanında da devam etmiş ve kendisinden sonraki krallar tarafından da devam ettirilmiştir. Ve böylece kuzey bölgelere gerçekleştirilen seferlerin devlet için artık bir politika haline geldiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte kuzey bölgeleri askeri seferlerinin bir bölümünün Aras Nehri ve çevresine, diğer bir bölümünün ise Erzurum'a gerçekleştirildiği yazılı kaynaklar ile desteklenmektedir.²²⁹

Kuzeydoğu bölgesine gerçekleştirilen seferlerin ardından kral Menua, yönünü kuzeybatı bölgesine çevirerek Diauehi topraklarını ele geçirmek istemiştir. Bu dönemde Urartu Krallığı'nın kuzeybatı bölgesine doğru ilerlediğini Delibaba, Pirabat, Zivin/Süngütaş, Pasinler ve Yazılıtaş yazıtları doğrulamaktadır. Bu yazıtlardan, adı geçen bölgelerde kalelerin inşa edilmesi ve bu bölgelerin birbirleri ile bağlantılarını sağlayan yolun, kuzeydoğudan Erzurum bölgesine kadar güvenlik altına alındığı bilgilerine ulaşılmaktadır. Yazılıtaş yazıtında ise kral Menua, Diauehi bölgesi üzerine gerçekleştirdiği ilk askeri seferi ile ilgili bilgi vermektedir. Kral Menua, Diauehi şehrine girdiğini ve bu bölgeyi ele geçirdiğini ayrıca bu şehirden haraç ve ganimet aldığını da yazıtta belirtmektedir. Bu askeri ve ekonomik eylemlerin bir sonucu olarak Menua, kuzeydeki önemli maden yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini fethetmiştir.²³⁰ Aynı zamanda fethettiği ülkelerdeki iş gücünden de yararlanmayı ihmal etmemiştir.²³¹

Menua, Urartu Krallığı için önemli olan çeşitli yolları ele geçirirken, bu yolların emniyetini de kaleler yaptırarak kontrol etmeye çalışmıştır.²³² Kral Menua'nın güçlü kuzey bölgeleri politikası sayesinde, sözü edilen bölgeler devamlı olarak kontrol altına alınmıştır. Kuzey bölgesine gerçekleştirilen seferler Urartu Krallığı sınırlarını önemli bir şekilde genişletmiş ve krallığın yayılımı için son derece önemli olmuştur. Bütün bunlara rağmen kuzey toprakları hiçbir zaman bir bütün olarak Urartu hâkimiyeti altına girmemiştir. Nedeni muhtemelen bu ülkelerin zorlu coğrafi koşullarında yatmaktadır. Bu durum kuzeyde I. Arğişti iktidara geldiğinde de sürmüştür.²³³

²²⁹ Pehlivan, 2013: 202.

²³⁰ Pehlivan, 2013: 203.

²³¹ Çilingiroğlu, 1994: 68-70.

²³² Pehlivan, 2013: 203.

²³³ Çilingiroğlu, 1994: 65-66.

3.3.1. Menua Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri

Uluşar Körzüt Kalesi tapınak girişinin sol duvarındaki niş şeklindeki bir burcun üzerinde kral Menua ile ilgili yazılanlar şu şekildedir:

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua der ki: Haldi kapısının temellerini açtırdığım ve Haldi kapısını yaptırdığım zaman tanrı Haldi’nin huzuruna çıktım ve tanrı Haldi’ye yalvardım O, Irekua oymağının ülkesine vardı. Irekua oymağına karşı sefere çıktım, Irekua oymağı ülkesinin Luhiuni Şehri’ni ele geçirdim ve Etiuni Ülkesi’ni yok ettim

İşpuini oğlu Minua der ki: Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zapt etmediği Irekua oymağının krali şehri Luhiuni’yi İşpuini oğlu Minua’ya verdi ve o, Luhiuni Şehri’ni ele geçirdi. (Minua,) o yıl 50.000, X bin X yüz X on X kadın ve erkek haraç (olarak ödemesi koşulu) ile Etiuni Ülkesi’ni bıraktı. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım 1.733 at, 7.616 büyükbaş hayvan ve 15.320 küçükbaş hayvan: kralla düşen pay bu kadardı, fakat savaşçıların, ülkeyi terk ettikleri zaman aldıkları, ayrıdır.”²³⁴

Yazıttan anlaşıldığı üzere İşpuini oğlu Menua, Irekua oymağı ülkesinin şehri olan Luhiuni’yi ele geçirip Etiuni ülkesine gelmiştir. Ancak haraç olarak esir insan yanı sıra at, büyükbaş ve küçükbaş hayvan almak şartıyla Etiuni ülkesini bırakmıştır. Bu bölgelerden 1.733 at, 7.616 büyükbaş ve 15.320 küçükbaş hayvanın ganimet olarak alındığı bilgisine yer verilmektedir. Bu ganimetlerin ülkeye getirildiği yazıtlar ile ifade ediliyor ise insanların koyun, keçi, sığır gibi hayvanları besleyerek, etinden, sütünden, yününden, kemiğinden ve derisinden yararlandıklarını düşünmek yanlış olmayacaktır.²³⁵ Bu şekilde Anadolu’da hayvancılık faaliyetleri gelişimini göstermeye devam etmiş, halkın temel geçim kaynakları arasında yer alan koyun, keçi, sığır gibi hayvanların ekonomi içerisindeki yeri belirginleşmeye başlamıştır.²³⁶

Patnos Aznavurtepe’de, Urartu kalesindeki tapınak kapısının sağ bölümünde, duvarın dış cephesindeki iki bazalt blok üstünde ise kral Menua ile ilgili yazılanlar ise şu şekildedir:

²³⁴ Payne, 2006: 5.1.4.

²³⁵ Çiğdem, 2000: 209.

²³⁶ Çiğdem, 1996: 111.

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bir Haldi kapısı yaptırdı ve Aludiri Şehri’nde kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı.

Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua, tanrı Haldi’nin buyruğu üzerine babasının tahtına oturduğu zaman, Şatiru Ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Huradinaku Şehri’ni aldı, Gidimaru Şehri’ni aldı ve Şatiru Ülkesi’ni aldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür.

Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı, Huradinaku Şehri’ni ve Gidamaru Şehri’ni ele geçirdi. Şatiru Ülkesi’ni ve Tarzu’anana Şehri’ni aldı. Buştı Ülkesi’ni ve Malmali Ülkesi’ne doğru ilerledi. Daha önce hiçbir kral Huradinaku Şehri’ni ele geçirmemişti, hiç kimse onu yağma edememişti. Tanrı Haldi onu İşpuini oğlu Minua’ya verdi. O, Huradinaku Şehri’ni ele geçirdi ve yerle bir etti.

Aynı yıl Alzi Ülkesi’nde ayaklanma oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı. İşpuini oğlu Minua için Qutume Şehri’ni yerle bir etti, Alzi Ülkesi’ni ele geçirdi ve Şaşnu Ülkesi’ni ele geçirdi.

Qutume Şehri’nde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi ... tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) dünyanın tanrıları ... Ekilecek tarlalar ... bağlar ... Şurili Ülkesi’nde ... Minua’nın ...²³⁷

Assur kaynaklarında da geçmekte olan Buştı ülkesi savaş hedefi olarak İran bölgesini işaret etmektedir.²³⁸ Alzi ülkesinin ise Hitit ve Asur kaynaklarında Murat Suyu kıyısında karşımıza çıkmasından ötürü konum olarak batıda aranması gerektiği belirtilmektedir.²³⁹ Yazıttan tanrılar adına ekilecek tarlalar ve bağlar olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Urartular yalnızca geçim uğruna tarımsal faaliyetler ile uğraşmamışlardır. Aynı zamanda tanrılar adına hayvanlar kurban edildiği gibi tarlaların ve bağların da yaptırıldığı yazıttan anlaşılmaktadır.

Aşağı Kaymaz’da bir kaya üzerinde bulunan yazıtta başkent Tuşpa’nın topraklarını sulamak amacıyla yaptırılmış olan ve bugün Şamram Kanalı olarak anılan “Menua Kanalı” ile ilgili yazılanlar şu şekildedir:

²³⁷ Payne, 2006: 5.1.12.

²³⁸ Melikşvili, 1960: 424.

²³⁹ Salvini, 2006: 59.

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua bu kanalı açtı. Adı “Minua Kanalı”dır. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi’nin kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanıdır.

Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey (yani) “Ben bu kanalı açtım” derse, Tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler ...”²⁴⁰

Ülkenin güvenliğinin sağlanması için yapılan askeri amaçlı kalelerin yanı sıra Kral Menua ülkesinin ekonomisini güçlendirmek amacı ile tarımsal faaliyetleri arttıracak büyük bir su projesi olan Menua Kanalı’nı yaptırmıştır. Bu kanal ile tarımsal alanlar sulanarak ülkenin ekonomisine katkı sağlanmıştır. Menua Kanalı’nın başlangıcı olan Aşağı Kaymaz Köyünden itibaren kanalın etrafında bağlar, bahçeler ve bereketli tarlalar yer almaktadır.²⁴¹ Karahan (Van Müzesi)’da bulunan bazalt bir stelde kral Menua’nın kanalı ile ilgili yazılanlar şu şekildedir:

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua bu steli efendi tanrı Haldi’ye adadı. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral ve Biainili Ülkesi’nin kralıdır.

Bu kanalı açtım Bu şehri surlarla çevirttim ve “Minuahinili” adını verdim Orada hiçbir şey yapılmamıştı. Ahali’yi sürüp getirdim ve oraya yerleştirdim Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa ...”²⁴²

Yazıtta ifade edildiği üzere kral Menua, Biainili ülkesinde kanalı açarak şehri surlarla çevirtmiş, adını “Minuahinili” koymuştur. Bölgeye, halkı yerleştirip burada bir yaşam oluşturmuştur. Halkın ihtiyacını karşılaması ve Urartular için önemli olan bahçelerin su ihtiyacının karşılanması adına bu kanallar açılmıştır.²⁴³ Köşke ait bir stel üzerinde kral Menua’nın bağı ile ilgili verilen bilgiler şu şekildedir:

“İşpuini oğlu Minua bu yazıtı efendi tanrı Haldi’ye diktirdi. Haldi kapısı yaptırdığı zaman (ayrıca) kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı (ve ona)

²⁴⁰ Payne, 2006: 5.2.1.

²⁴¹ Erdoğan, 2017: 17.

²⁴² Payne, 2006: 5.2.22.

²⁴³ Erdoğan, 2017: 19.

“Haldi Şehri” adını verdi. Bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu, adı “Minua Bağ”dır. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi’nin kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanıdır.

Minua der ki: Bağ ... olduğu zaman tanrı Haldi’ye 1 boğa ve 3 koyun kurban olarak sunulsun ve hem Haldi kapısında hem de yazıtın önünde şarap sunulsun(?). Yeni bir bağ kurulduğu zaman, Haldi kapısı önünde bir tören tanrı Haldi için ve yazıtın önünde bir tören tanrıça ‘Arubani için, bir tören tanrı Haldi için düzenlensin.”²⁴⁴

Yukarıda verilen yazıtta, büyük ihtimalle tamamlanamayan kısımda bağlarda verimliliğin olmadığı bir dönemden bahsedilmektedir. Bu dönemde ürün hasatlarının verimli olması ve mahsulün nitelikli olması için tanrılara kurbanlar sunulmaktadır. Aynı zamanda yeni bağların oluşturulduğu zamanlarda tanrı Haldi ve tanrıça Arubani adına törenlerin gerçekleştirilmesi istenmektedir. İstenen bu törenlerin büyük ihtimalle ürün hasatlarının bol ve bereketli olması adına yapıldığı düşünülmektedir.

Van Kalesi’nin kuzeybatı ucunda, Sardur Burcu’nun yanında anakayaya oyulmuş küçük bir panoda verilenler ise aşağıda belirtilmektedir:

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 23.100 kapi (ölçüsü vardır).”²⁴⁵

Çok sayıda yazılı ve arkeolojik belge, Urartu Devleti’nin tarım etkinliklerine ve bu tarımsal etkinliklerinden elde edilen besinlerin depolanmasına oldukça önem verdiğini göstermektedir. Toprakkale, Çavuştepe, Ayanis, Bastam ve Karmir Blur gibi kalelerde kazılarla ortaya çıkarılan depo yapıları bu durumu kanıtlamaktadır.²⁴⁶

Urartu Devleti’ne bağlı yerleşim bölgelerinde yaşayan insanların beslenme ihtiyaçlarının karşılanması, krallık adına ciddi bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Urartu hükümdarları, özellikle Van Gölü Havzası’ndaki küçük ekilebilir arazi sorununu çözmek için önemli tedbirler almışlardır. Bu sebeple, elde edilen mahsullerin beslenme sorunun çözülmesi amacıyla depolanmalarına yönelik alanların önemini vurguladılar.²⁴⁷

²⁴⁴ Payne, 2006: 5.3.10.

²⁴⁵ Payne, 2006: 5.4.13.

²⁴⁶ Erdem, 2011: 84.

²⁴⁷ Kuru, 2009: 12.

Urartu Devleti'ne ait kalelerde düzenlenen araştırmalarla ortaya çıkarılan depolama alanlarından ulaşılan verilere göre, krallığın tahıl depolamak için büyük küpler kullandığı belirtilmektedir.²⁴⁸ Depoların en önemli unsuru pithos adı verilen büyük pişmiş toprak saklama kaplarıdır. Pithoslar iki veya üç sıra halinde gömülmüşlerdir. Göbek çaplarının depo kapısının genişliğinden daha büyük olması nedeniyle pithosların kalenin inşasıyla birlikte planlanıp oluşturulduğu tahmin edilmektedir.²⁴⁹

Urartu depolarında muhafaza edilen tahıl miktarını belirtmek için ölçü biriminin (kapi) kullanıldığı bilinmektedir. Çivi yazılı belgelerde, depodaki toplam tahıl miktarı “kapi” cinsinden belirtilmektedir.²⁵⁰ Yukarıda yazıtta da belirtildiği üzere tahıl depolarında kapi adı verilen ölçülerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

3.4. I. ARGİŞTİ DÖNEMİ

Urartu Krallığı'nın başına Menua'nın ardından tahta oğlu I. Arğişti geçmiştir. Kral Menua gibi oğlu I. Arğişti zamanında yayılma devam etmiştir.²⁵¹ I. Arğişti'nin kuzey bölgesindeki farklı noktalara askeri seferler düzenlediği bilgilerine Hanak/Ortakent ve Sarıkamış Yazıtlarından ulaşılmaktadır. Kral I. Arğişti, Hanak/Ortakent yazıtında, kuzey bölgesinde yer alan Tariu ülkesine sefer düzenlediğini ve ülkeyi zapt ettiğini ardından Huşa ve Bia topraklarına da seferler düzenlediğini bildirmektedir. Kral I. Arğişti'ye dair ifadelerin yer aldığı bir başka yazıt ise Sarıkamış Yazıtıdır. Kral I. Arğişti'nin yıllığı olarak adlandırılan Horhor Yazıtları ve bu yazıtın diğer kopyalarına ait Eski Van kentindeki yazıt parçaları düzenlenen seferler hakkında bilgiler sunmaktadır. Ulaşılan bu bilgilere göre, I. Arğişti'nin iktidarının ikinci, on dördüncü ve olasılıkla son zamanlarındaki askeri seferleri kuzey bölgesine yönelik olmuştur. Urartu Krallığı'nın, yazıtlarından ulaşıldığı kadarıyla, Diauehi'den 1000 at, 300 büyükbaş hayvan ve sayısı belirlenemeyen küçükbaş hayvan her sene haraç şeklinde alınmıştır. Yazıtta ismi geçen ve Çıldır Gölü ile Gökçe Göl arasındaki bölgede bulunan Tariu ve Uzinabitarna şehirlerinin ele geçirilmesi ise bu askeri seferler sonunda Urartu Devleti'nin kuzey bölgesindeki en uzak bölgeleri hâkimiyet altına aldığına işaret

²⁴⁸ Erdem, 2011: 84.

²⁴⁹ Çilingiroğlu, 1997: 135.

²⁵⁰ Dinçol, 1978: 96.

²⁵¹ Topaloğlu, 2009: 41.

etmektedir. Bu dönemde devleti etkileyen bir diğer tehlike de kuzey bölgeden gelmekte olan göçebe kabilelerdi. I. Arğişti, krallığının 13. yılına (M.Ö. 774) ait kayıtlarında, Gökçe Gölü yakınlarında Etiu ve Katarza topraklarındaki bazı olaylara karşı aldığı önlemleri belirtmektedir. Yazıttan çıkan ana sonuç, Urartu kayıtlarının daha sonra Anadolu'nun siyasi dengesini bozacak olan İskitleri de kapsadığıdır.²⁵² Diauehi eyaletinin, Urartu Devleti'nin İşkigulu seferinin ardından isyan ettiği bilinmektedir. Ancak bu eyaletin tekrar üzerine gidilip gidilmediğine dair kayıtlardaki sessizlik, eyaletin tamamen Urartu Devleti'ne boyun eğdiğini düşündürmektedir.

Kral I. Arğişti Urartu Krallığı'nın başına geçtiği dönemden itibaren babası Menua'nın yayılmacı politikasını devam ettirmiş, devletin sınırlarını genişleterek ele geçirdiği şehirlerden aldığı ganimetlerle ekonomik anlamda zenginliği yakalayabilmiştir. I. Arğişti kuzey bölgesine olan seferlerini daha çok Aras Nehri'nin kuzey kısımlarına, Etiuni ülkesine karşı bir sefer düzenlemiştir.²⁵³ Ardından yönünü batı bölgesine çevirerek devletin sınırlarını, kuzeyde Karadeniz Dağları'ndan kuzeydoğuda Transkafkasya bölgesine, batıda Malatya bölgesinden, güneyde Batı İran bölgesine kadar genişletmiştir. I. Arğişti'nin Aras Vadisi'ndeki Arğiştihinili şehri, şehir planlamacılığı yönünden dikkat çekici olmuştur.²⁵⁴

Kral I. Arğişti'nin iktidarının son zamanlarına doğru Urartu, gücünün en yüksek seviyesindeydi. Krallık, Van Gölü bölgesinden Kafkas ileri sınırlarına kadar gücünü kabul ettirmişti. Ayrıca kuzey Suriye'yi fethetmiş ve Batı İran sınırlarına kadar ilerlemişti. Asur bu dönemde, Urartu'nun yükselişinin devam etmesi ve Akdeniz ticaret yollarına ve yukarıda belirtilen ülkelere hakim olması sebebiyle geride kalmıştır. Bu toprakların tamamı Urartu egemenliğine girdikten sonra Asur bir süre ekonomik sıkıntılar yaşamıştı.

3.4.1. I. Arğişti Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri

Urartu Devleti, MÖ 8. Yüzyıllarda en geniş sınırlarına I. Arğişti, II. Sarduri ve I. Rusa zamanlarında ulaşmıştır. İlgili kralların yazıtlarında, onların da çağdaşı olan Asur krallarına benzer yıllık seferler düzenledikleri ve elde ettikleri ganimetlerin krallığa

²⁵² Van Loon, 1966: 15.

²⁵³ Salvini, 2006: 70.

²⁵⁴ Salvini, 2006: 71.

önemli bir ekonomik gelir sağladığı belirtilmektedir. Kral I. Arğişti'nin Van sitadelinin güneyindeki bir kayanın üzerindeki “Horhor Yazıtları” isimli yıllıklarda kuzey topraklarına düzenlenen askeri seferlerinden sık sık söz edilmektedir. Bu yazıtlardan ikinci ve üçüncü yıllarda kuzey topraklarına seferler düzenlendiğini anlamaktayız. Bölgedeki Şoşki, Ardarogi, Baltulhi ve Qabiluhi beylerini yenip valilerini bu toprakları yönetmesi için göndermelerinden bu seferlerin Urartu için başarılı olduğunu anlamaktayız.²⁵⁵ Aynı zamanda güçlü bir krallık olan Diauehi krallığının da bu seferde mağlup edilerek krallarının haraç ve vergi vermek koşuluyla bağışlandığı da kaynaklarda ifade edilmektedir.²⁵⁶

I. Arğişti'nin Van Kalesi'nin güneybatısında yer alan kendisine ait mezar odasının etrafına yazdırdığı, Urartu Krallarının en uzun hâkimiyet bilgilerinin bulunduğu yazıtta, düzenlemiş olduğu seferler, imar politikaları ve ülkeye katılan yeni topraklarına ait bilgiler yer almaktadır.²⁵⁷ Horhor Yıllığı olarak bilinen bu yazıtta, I. Arğişti'nin seferler sonucu ele geçirdiği ganimetler ile ilgili bilgiler şu şekilde ifade edilmektedir:

“... Arğişti der ki: ... Arğişti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, ve tanrı Şivini'ye, yalvardım Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım Şeriazi Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim Tariu Bölgesi'ni(?) bıraktım, Zabahae Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim ... Uzinabitarna Şehri'ne ve Büyük Sirimu Dağı'na kadar ilerledim İgani Ülkesi'nin Maqaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahi Ülkesi'ne vardım Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve krali şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm

²⁵⁵ Melikişvili, 1960: 127.

²⁵⁶ Payne, 2006: 150.

²⁵⁷ Topaloğlu, 2009: 41.

Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım”²⁵⁸

Yazıtta verilen rakamlar kesin olmamakla birlikte kral I. Argiştı’nin ele geçirdiği bölgelerden yüksek miktarda ganimet elde ettiği ve bu bölgeleri vergiye bağlayarak kendi ülkesinin egemenliği altına aldığı yazıttan anlaşılmaktadır. Ancak bu durum yalnızca bu bölgeye özgü değildir. Zira diğer ele geçirilen bölgelerden de hayvanların ve insanların ganimet olarak alındığı bilinmektedir. Yazılı belgeler, halkın tarlaların dışında yeni diktirilen üzüm bağları ve meyve bahçelerinde de üretimde görevlendirildiğini ortaya koymaktadır.²⁵⁹ Görevlendirilen bu insanlar arasında ganimet olarak ele geçirilen insanların da yer aldığı düşünülmektedir. Horhor Yıllığı olarak bilinen yazıtın devamında ise I. Argiştı hâkimiyetinin olasılıkla 4. yılında, batıdaki Hate ülkesine sefere çıktığı ve sefer sonucunda ganimet olarak büyükbaş ve küçükbaş hayvan yanında insanları esir alarak ülkesine dahil ettiği ifade edilmektedir:

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Hati Ülkesi’ni ele geçirdi ve (kral) Hilaruada’nın Ülkesi’ni de ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, tanrı Teişeba’ya, tanrı Şivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi ordunun önünden gitti. Hati Ülkesi’ne karşı sefere çıktım Niriba Ülkesi’nin vadisini(?) ele geçirdim, ... Ülkesi’nin tahkimatlı [J]urmani Şehri’ni güç kullanarak aldım Krali şehir [J]adani’yi ele geçirdim Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Hati Ülkesi’ne karşı sefere çıktım Tuatēhi boyunun bölgesini ve Melitea Şehri’nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve Melia Irmağı’nın havzası(?)... altındaki Piteira Şehri’ne, Marmua Ülkesi’ne ve Qa[J]ani Ülkesi’ne kadar ilerledim Erkek ve kadınlar götürdüm Kaleleri yerle bir ettim şehirleri yaktım 2.539 delikanlı, 8.698 canlı erkek ve 18.047 kadın götürdüm, toplam 29.284 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm ... at, 17.962

²⁵⁸ Payne, 2006: 8.1.1.

²⁵⁹ Çiğdem, Topaloğlu, 2018: 425.

büyükbaş hayvan ve ... küçükbaş hayvan sürüp çıkardım Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım”²⁶⁰

“Tanrı Haldi silahları ile sefere çıktı ve Hate ülkesini ve Melitea kralı Hilaruda’nın ülkesini ele geçirdi ...”²⁶¹ cümlesinden kral I. Argiştı’nın de babası gibi batı bölgeye askeri sefer gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu bölgelerden çok sayıda ganimet ele geçirdiği yazılı belgeler ile belirtilmektedir.

I. Argiştı’nın 4. yıl seferleri sonucunda kurulan Erebusi sitadeline Hate ve Supa’dan 6600 “savaş adamı” yerleştirilmiştir.²⁶² Horhor Yıllığı olarak bilinen yazıtta yerleştirilen savaş adamı ve ele geçirilen ganimetler ile ilgili veriler şu şekilde ifade edilmektedir:

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Etiuni Ülkesi’ni ele geçirdi ve Qehu Şehri’nin ülkesini ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı sefere çıktı, Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Gölün kıyılarında(?) bulunan Qehu Şehri’nin ülkesini ele geçirdim ve Alistu Ülkesi’ne kadar ilerledim Erkek ve kadınları götürdüm Tanrı Haldi’nin buyruğuyla Minua oğlu Argiştı der ki: Biainili Ülkesi’nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, İrpuni Şehri’ni kurdum Yer kır idi, orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orada büyük işler yaptım Oraya Hati Ülkesi’nin ve Supa Bölgesi’nin 6(?).600 savaşçısını iskan ettirdim Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, Minua oğlu Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, tanrı Şivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım Tanrılar bana kulak verdiler. Aynı yıl Uburda Ülkesi’ne karşı sefere çıktım Uburdalhi Ülkesi’nin Kralı İs[]luburani’den(?) Ülkesi’ni aldım Krali şehir İrdua’yı ve ... Uışuşi Ülkesi’ni ele geçirdim Oradan erkek ve kadınlar götürdüm Oradan Hahi Ülkesi’ne karşı sefere çıktım Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım Bi[] Şehri’nin halkını da yaktım 8.648 delikanlı, 2.655 canlı erkek ve 8.497 kadın

²⁶⁰ Payne, 2006: 8.1.1.

²⁶¹ König, 1955-1957: no. 80; Melikişvili, 1960: 136.

²⁶² Salvini, 2006: 69-70.

olmak üzere toplam 19.790 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm 232 at, X bin 803 büyükbaş hayvan ve 11.626(?) küçükbaş hayvan sürüp çıkardım Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları yaptım”²⁶³

Bununla birlikte buradan alınmış olan diğer insanlar da Erebusi sitadelinin inşasının yaptırılacağı alana götürülerek sitadelin inşasında kullanılmış oldukları düşünülmektedir.²⁶⁴

Kral I. Argiştı’nın hâkimiyetinin 5. yılına gelindiğinde, Asur Devleti’ne karşı çıkmış olduğu sayısı belirsiz seferleri hakkındaki bilgiler ise yazıtlarda şu şekilde belirtilmektedir:

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Assur ordularını yendi ve ‘Arsitani Ülkesi’ni ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Minua oğlu Argiştı der ki: Assur orduları için

III. Sütun: ülkem ... Savaşçılar topladım (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için tanrı Haldi’ye, tanrı Teişeba’ya, Tanrı Şivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım Tanrılar bana kulak verdiler. Argiştı der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Dadi boyunun (ülkesi) önünde ... Kulaşı Dağı. ... 20.000 ... 11.439 erkek orada öldürdüm Savaşçılar topladım ve kendi ülkemden götürdüm Aynı yıl, Menabşuni Şehri’ne ve Duqama Şehri’ne karşı sefere çıktım ve Ülkenin kralı şehir ... ele geçirdim ... Buştı Ülkesi’nin Şarara Şehri’ni ele geçirdim ... Babilü Şehri’nin ülkesine karşı ... Baruata Ülkesi’ne ve Barşua Ülkesi’ne karşı sefere çıktım, Barşua Ülkesi’ni yok ettim ve şehirler yaktım ... 5(?)040 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm ... at, ... 9(?)87 büyükbaş hayvan ve 11 ... 5 ... küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım”²⁶⁵

²⁶³ Payne, 2006: 8.1.1.

²⁶⁴ Salvini, 2006: 69-70.

²⁶⁵ Payne, 2006: 8.1.1.

Urartu Kralı'nın aynı askeri faaliyeti altıncı yılda da devam etmektedir. Yazıt, Argiştı'nın Asur ordusunu sekizinci yılda mağlup ettiğini anlatmaktadır. Yazıttan Asur'a ek olarak "Dada" adlı bir şahsın adından da söz edildiği anlaşılmaktadır. Bu kişinin adının Asur kaynaklarında adı geçen Hubuşkia Kralı Data(na) ile eşleşmesi, I. Argiştı'nın Hubuşkia ile ilişki içerisinde olduğunu²⁶⁶ belirtmektedir. Yazıtta ganimetler içerisinde büyükbaş ve küçükbaş hayvanların sayıları yanında atın da ganimet olarak ülkeye dahil edildiği belirtilmiştir. Elde edilen bu ganimetler içinde ekonomisi savaşa dayalı bir devlet olan Urartular için en önemli hayvanlardan birisi attır. Gerek bir yük hayvanı gerek ulaşım hayvanı olarak kullanılan at, şüphesiz sefer zamanında atlı birlikler tarafından kullanılarak önemini korumuştur.²⁶⁷

*"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Assur ordularını yendi ve Buştı Ülkesi'ni ve Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı der ki: Kaleler yaptırdım ve Şurişilini ülkesini geliştirdim(?). Assur ordularına ülkem ... (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle komutanları sefere yolladım(?). Assur (ordularını) kovaladım ... yaptım Bana ait olan Dada boyundan komutan ... Aynı yıl ... Ülkesi'ne ve ... Ülkesi'ne karşı sefere çıktım Arha Ülkesi'nin orada ... krali şehir ve 60 (daha) şehirden erkek ve kadınlar esir aldım(?). Buştı Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ... Aburza Şehri'ni, ... Şehri'ni ve Qaduqaniu Şehri'ni ele geçirdim ... Ülkesi'ni ele geçirdim Argiştı der ki: ... dağlık Mana Ülkesi'ne kadar ilerledim 18.827 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm 606 at, 184 deve, 6.257 büyükbaş hayvan ve 33.203 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım"*²⁶⁸

²⁶⁶ Salvini, 2006: 71.

²⁶⁷ Sezer, Işık, 2021: 201.

²⁶⁸ Payne, 2006: 8.1.1.

Kral I. Arğişti 7. yılında çıktığı seferler sonucunda Assur sınırlarına oldukça yakınlaşmış ve bölgede Asur Devleti ile birlikte hareket eden kavimlerle karşı karşıya gelmiştir. Kral I. Arğişti bu kabilelere karşı düzenlediği seferlerde başarılı olmuş ve bölgede yaptırdığı sitadeller yoluyla askeri gücünün devamlılığını sağlamıştır. Bahsedilen sitadellerin inşası, politika olarak uygulanarak Urartu Devleti'nin bölgedeki siyasi ve askeri hâkimiyetinin sembollerini oluşturmuştur. Bu başarıların yanı sıra bölgelerden ele geçirilen ganimetler yoluyla ülkenin ekonomisi güçlendirilmiştir. Urartu Devleti, kurulduğu yıllardan itibaren tarım, hayvancılık, vergi ve ganimetlere dayalı bir ekonomiyi benimsemiştir.²⁶⁹ Farklı bölge ve ülkelere düzenlenen seferlerden ele geçirilen ganimet listelerine bakıldığında, sayıları yüzbinlerle belirtilen hayvanların Urartu ülkesine ganimet olarak getirildiği yazıtlardan anlaşılmaktadır.²⁷⁰

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, İani Ülkesi'ni ele geçirdi ve Mana Ülkesi'ni ve Buştı Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Arğişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Arğişti der ki: ... savaşçılar topladım (Onların) ilahi büyüklüğünden (Yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, Tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım Minua oğlu Arğişti der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım Ülkeyi ele geçirdim, kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım Eratele Şehri'ni (ve başka bir) Eratele Şehri'ni ele geçirdim Oradan erkek ve kadınlar götürdüm Aynı yıl, Mana Ülkesi'ne karşı ... (ve) Buştı Ülkesi'ne karşı sefere çıktım Tura[] Irmağı ... kayalıktaki tahkimatlı kaleyi güç kullanarak aldım Oradan erkek ve kadınlar götürdüm ... kadar ilerledim.

IV. Sütun: 18.243 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm 790 ... at, 100 deve, 22.529 büyükbaş hayvan ve 86.830 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Arğişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları yaptım”²⁷¹

²⁶⁹ Çiğdem, Topaloğlu, 2018: 426.

²⁷⁰ Sağlamtimur, 2001: 77.

²⁷¹ Payne, 2006: 8.1.1.

Yukarıda verilen bilgiler ile I. Argiştı döneminde yapılan seferlerde İani, Mana ve Buştı üleşinin ele geçirilmesi ile elde edilen ganimetlerin içerisinde büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayılarının yanında deve ve ata ait sayının da verildiği görülmektedir. I. Argiştı ele geçirilen esir insanlar ile hayvanları ülkesine dahil ederek sefere çıktığı bölgeler ile ülkesinin sınırlarını da genişletmiştir. Düzenlenen askeri seferlerde insan ve hayvan ganimetlerinin yanında değerli eşyalar da elde edilmiş, egemenlik altına alınan bölgelerden vergiler ve haraçlar alınmıştır.²⁷² Olasılıkla bu esir insanları ülkesi içerisinde farklı kesimlerde konumlandırarak, her birini ayrı alanlarda görevlendirdiği düşünülür ise ülkenin ekonomi düzeyini oldukça yükselttiğini, ülkesinin sınırlarını genişlettiği kanısına varılmaktadır.

Yazıtın devamında yapılan askeri seferler sonucu ele geçirilen bölgeler ve ganimetler ile ilgili şu bilgiler verilmektedir:

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi’ni ve İrkiuni Ülkesi’ni ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, tanrı Teişeba’ya, tanrı Şivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Mana Ülkesi’ne karşı sefere çıktım İrkiuni Ülkesi’ni ele geçirdim ve Assur dağlarına(?) kadar ilerledim 6.471 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm 286 at, 2.251 büyükbaş hayvan ve 8.205 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım”²⁷³

Yazıtta ifade edildiği gibi I. Argiştı Mana ülkesine karşı sefere çıkarak İrkiuni ülkesini ele geçirmiş ve Assur dağlarına kadar ilerlemiştir. Bu ülkelerden ganimet olarak esir insanları sürmüş, sayısı belirtilen atın yanı sıra büyükbaş ve küçükbaş hayvanı da ülkesine dahil etmiştir.

²⁷² Çiğdem, Topaloğlu, 2018: 426.

²⁷³ Payne, 2006: 8.1.1.

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mana Ülkesi’ni ele geçirdi ve Buştı Ülkesi’ni ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiştı der ki (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, Tanrı Teişeba’ya, tanrı Şivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Buştı Ülkesi’ne karşı sefere çıktım Aşqaiai Vadisi’ni ve Ugiştı Ülkesi’nin Şatiraraga Bölgesi’ni ele geçirdim Uuşini Ülkesi’nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve dağlık Alate Bölgesi’ne kadar ilerledim Ülkeyi yaktım ve şehirleri yerle bir ettim Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim 7.873 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm 290(?) at, 101 deve, 4.909 büyükbaş hayvan ve 19.550 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım”²⁷⁴

I. Argiştı Horhor yazıtlarında da belirttiği seferlerinin 10. yılında Mana ülkesine tekrar saldırma gereği duymuştur. Genel olarak yazıta bakıldığında ifade edilen ganimetlerin esir insanların yanı sıra at, deve, küçükbaş ve büyükbaş hayvan olduğu görülmektedir. Ele geçirilen bu hayvanların etinden, sütünden, derisinden, gücünden yararlanıldığı gibi yününden de yapılmış giysilerin de kullanıldığı bilinmektedir.²⁷⁵ Bununla birlikte odaların tabanlarına serilmesi için değişik hayvanların postlarının, merkezi bölgelerden devletin diğer şehirlerine, ihtiyaç halinde gönderildiği yazılı kaynaklardan bilinmektedir.²⁷⁶ I. Argiştı dönemine ait Horhor yazıtının devamında ganimetler ile ilgili olarak şu veriler verilmektedir:

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi’nin ordularını yendi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı der ki: ... Argiştihinili Şehri’ni yaptım ve Muna Irmağı’ndan ‘Aza Ülkesi’ne kadar bir kanal açtım ... (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, tanrı Teişeba’ya, tanrı Şivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına

²⁷⁴ Payne, 2006: 8.1.1.

²⁷⁵ Sağlamtimur, 2001: 79.

²⁷⁶ Sağlamtimur, 2001: 79.

yalvardım Tanrılar bana kulak verdiler. Argiști der ki: ... ordunun bir bölüğü(?) ... Mana Ülkesi'ne geldi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ...

V. Sütun: ... Argiști der ki: ... kovaladım ve kaleler ele geçirdim O yerde(?) ... Ülkesi'ni harap ettim ve şehirleri yaktım 3.270 kişi (o yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm 170 at, 62 deve, 2.411 büyükbaş hayvan ve 6.140 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları yaptım’’²⁷⁷

I. Argiști'nin 11. yılı seferlerine ait kayıtlarda, Aras Irmağı kıyısında bir sitadel ve sulama kanalı yaptırmasının ardından Mana ülkesine gerçekleştirdiği askeri seferden bahsedilmektedir. Yazıtta 170 atın, 62 devenin, 2.411 büyükbaş ve 6.140 küçükbaş hayvanın ele geçirildiğinden bahsedilmektedir. Urartu Devleti'nin tarımsal ürünleri hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Yazıtlardan ulaşılan bilgilere göre seferler sonunda elde edilen ganimetler arasında tarımsal ürünlerin olduğuna dair bir bilgi yoktur.²⁷⁸

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Tuarasi Ülkesi'nin vadisine(?) ve Gurqu Ülkesi'ne kadar ele geçirdi ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Argiști der ki: Tanrı Haldi bana hem ... hem de savaş başısladı(?) ... Adı “Dainala” olan kanalı açtım Şurili Ülkesi'ne bolluk getirdim Minua oğlu Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım Tanrılar bana kulak verdiler. Savaşçılar topladım ve Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım Ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım Buştı Ülkesi'nin Uihika Şehri'ne kadar ilerledim Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim 13.979 kişi (o yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm 308 at, 8 bin X yüz 21 büyükbaş hayvan ve 32.538 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım’’²⁷⁹

²⁷⁷ Payne, 2006: 8.1.1.

²⁷⁸ Sağlamtimur, 2001: 81.

²⁷⁹ Payne, 2006: 8.1.1.

I. Arğişti krallığının 12. yılında Mana ülkesi üzerine yürüttüğü askeri seferlerine devam etmiş, kuzey bölgeler üzerine yaptığı gibi ele geçirdiği yeni bölgeleri kalkındırmak üzere sulama kanalları yaptırmıştır. Kral I. Arğişti'nin İran bölgesine düzenlediği seferlerinin 7. yılındaki sitadel ve sulama kanalları inşalarının temelinde bu bölgeden ekonomik anlamda düzenli gelir sağlama düşüncesi amacının olduğu düşünülebilmektedir. 12. yılı seferleri hakkında yazıtta, Mana ülkesine yeniden bir sefer gerçekleştirdiği ve bu seferde başarılı olduğu belirtilmektedir. Yapılan bu seferler sonucunda Urartu Krallığı'nın sınırlarının bu şekilde genişlemesi ise Assur'u büyük ölçüde rahatsız etmiştir. Bu dönemlerde Medler Asur ve Urartu Devleti için bir tehlike olarak kaynaklarda yer almaktadır.²⁸⁰

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mana Ülkesi’ni ele geçirdi ve Etiuni Ülkesi’ni ele geçirdi. (Onları) Arğişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Arğişti der ki: Mana Ülkesi’ne karşı sefere çıktım, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım Tahkimatlı, krali şehir Şimerihadiri’yi güç kullanarak ele geçirdim Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim Arğişti der ki: ... Etiuni Ülkesi’nin Ardini Şehri’nden ... duydum Aynı yıl yine ordular topladım Minua oğlu Arğişti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, tanrı Teişeba’ya, tanrı Şivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım Tanrılar bana kulak verdiler. Etiuni Ülkesi’ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi’ni ve Katarza Ülkesi’ni ele geçirdim ve İşqigulu Ülkesi’ne kadar ilerledim Oradan Biainili Ülkesi’ne erkek ve kadınlar götürdüm Arğişti der ki: Tanrı Haldi büyüklüğüyle Uiteruhi Ülkesi’ne karşı sefere çıktım ve Uiteruhi Ülkesi’ni ele geçirdim, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım ... Amegu[] Şehri’ni ... Uiteruhi Ülkesi’ni ... yazıt diktirdim ... krali(?) ... geri vererek(?) ... altında(?) ... Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm 1 bin 2 yüz X on X at, 29.504 büyükbaş hayvan ve 60 bin ... küçükbaş hayvan sürüp çıkardım Arğişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım”²⁸¹

²⁸⁰ Çilingiroğlu, 1997: 37.

²⁸¹ Payne, 2006: 8.1.1.

I. Argiştı dönemine ait Horhor Yazıtı'nın devamında kralın Mana ülkesi ve Etiuni ülkesine karşı çıktığı seferlerdeki başarılarından ve ele geçirilen ganimetlerden söz edilmektedir.

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, dağlık Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi ve ... ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Argiştı der ki: Tariu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve güç kullanarak tahkimatlı onbir kaleyi ele geçirdim Tanrı Haldi'ye ... orada ... Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi bana hem ... hem de savaş bağışladı(?) Birçok yapı ve kale yakıp yıktım Orada bir yazıt diktirdim Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim Argiştı der ki: Aynı yıl

VI. Sütun: üçüncü kez savaşçılar topladım (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım Tanrılar bana kulak verdiler. Urme Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Urme Ülkesi'ni ele geçirdim ve ülkeyi harap ettim ... Ülkesi'ne kadar ilerledim ve ... şehirleri yaktım Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm Toplam 24(?) 813 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm 25 at, X bin 744 büyükbaş hayvan ve 48.825 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı der ki: Tahta çıktığım zaman tanrı Haldi'nin verdiği ... 7.566 büyükbaş hayvan ve 51.878 küçükbaş hayvan (idi). Argiştı der ki: Bunu her yıl ... Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı der ki: Bihurani Şehri'ni ... ettiğim zaman ... Bihurani Şehri ... Bamni Dağı'nın güneyine ... Bamni Dağı'nı tahrip ettim ve Bihurani Şehri'ni ele geçirdim.”²⁸²

I. Argiştı, iktidarının 13. yılında düzenlediği seferinde güzergâhını değiştirerek güney bölgesine ilerlemiştir. Urme ülkesi üzerine gerçekleştirilen seferlerde başarılı olunmuş ve büyük ölçüde ganimet elde edilmiştir. Bu ganimetler arasında diğer seferlerde olduğu gibi esir insanlar, atlar, büyükbaş hayvanlar ve küçükbaş hayvanlar bulunmaktadır. Bölgelere düzenlenen seferlerde ele geçirilen ganimetlerde en önemli mal grubunun hayvanlar olduğu yazıtlardan anlaşılmaktadır.²⁸³

²⁸² Payne, 2006: 8.1.1.

²⁸³ Sağlamtimur, 2001: 83.

Sardarabad'da taş bir blok üzerinde I. Argiştı'nın yapıları ile ilgili bilgiler şu şekilde ifade edilmektedir:

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua oğlu Argiştı der ki: Kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdım (Oraya) “Argiştihinili” adını verdim (O) yer çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. Muna Irmağı'ndan dört kanal açtım ve bağlar ve bahçeler diktirdim (Bu) icraatları orada yaptırdım Minua oğlu Argiştı, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.”²⁸⁴

I. Argiştı, ülke ekonomisinde hayvancılığa önem verdiği gibi tarıma da önem vermiştir. Yazıtta kusursuz bir kale yaptırdığı, adını Argiştihinili verdiği ayrıca Muna Irmağı'nda dört kanal açarak bağlar ve bahçeler diktirdiği belirtilmektedir. Kanalların açılması ile bağ ve bahçelere su temin edildiği tahmin edilmektedir.

3.5. II. SARDURİ DÖNEMİ

Urartu Devleti'nin sınırlarının genişlediği, başarılı olduğu dönemde ülkenin başına I. Argiştı oğlu II. Sarduri geçmiştir. Kral I. Argiştı döneminde uygulanan kuzey bölgesi politikası oğlu II. Sarduri zamanında da devam etmiş, kuzey bölgedeki topraklara bir yeni ülke daha dahil olmuştur. Kral II. Sarduri'nin kuzey bölgedeki girişimlerine Pasinler/Hasankale'ye bağlı Güzelhisar/Avnik köyündeki bir kısmı tahrip olan yazıttan ulaşılmaktadır. Bu yazıtta II. Sarduri'nin kuzey bölge ile olan ilişkilerinin detaylarına girilmese de, Urartuların bu bölgedeki varlığının sürdürüldüğü sonucuna ulaşılmaktadır. Kral II. Sarduri'nin saltanatı sırasında bir diğer ilgilenilen konu da, kuzeyin uç noktalarından biri olan Qulha ülkesine yapılan iki seferdir. Bu ülkeye yapılan ilk sefer, Van Kalesi'nde Analı Kız olarak bilinen bölgede bulunan bir stelin ön yüzünde, ikincisi ise söz konusu stelin sağ tarafında anlatılmaktadır.²⁸⁵ Qulha ülkesine yapılan askeri seferlerin sonucunda diğer kuzey kentleri ve Diauehi ülkesinden alındığı gibi bu ülkeden de çok zengin ganimetler alınmıştır.²⁸⁶ II. Sarduri döneminden sonra Urartu Krallığı'nın kuzey bölgesine olan ilgisi azalmaktadır. Bir başka deyim ile Urartulara ait yazıtlarda bu bölgenin adı bulunmamaktadır. Bu bağlamda bölgenin

²⁸⁴ Payne, 2006: 8.2.2.

²⁸⁵ Köroğlu, 2000: 727.

²⁸⁶ Köroğlu, 2000: 730.

Urartu hâkimiyeti altına alındığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Kral İşpuini zamanından kral II. Sarduri zamanına kadar geçen sürede, kuzey bölgesinin Urartular için ne derece önemli olduğunu, gerek bölgeye yapılan askeri seferlerin fazlalığından gerekse bu seferler ile ilgili bilgi içeren arkeolojik verilerden ve yazıtların varlığından anlaşılmaktadır. Kuzey bölgesine düzenlenen askeri seferlerden ayrı olarak bu dönemde gerçekleşen bir diğer olay da Asur Krallığı'nda ortaya çıkan taht değişikliği olmaktadır. Bu olay ile Ön Asya'daki dengeler Urartu aleyhinde ilerlemeye başlamıştır.

Bir isyan sonucunda III. Tiglat-Pileser'in seferi ile Asur devleti eski topraklarını geri almaya başlamıştır. III. Tiglat-Pileser önce Kuzey Suriye'yi ilhak etmiş ve bir süre sonra Urartu Devleti'nin merkezi olan Tuşpa şehrine kadar ilerlemiştir. Van kalesini yağmalamış ancak kaleyi ele geçiremeden geri çekilmiştir. Bu geri çekilme sırasında Van Kalesi eteklerindeki şehirleri da yağmalamıştır. Kral Menua ve I. Arğişti zamanında alınamayan ülkeler bir süre sonra Asur Krallığı'nın eline geçmiştir.²⁸⁷

Asur Krallığı'na karşı verdiği mücadelede başarısız olmasına rağmen, II. Sarduri'nin saltanatı bir refah dönemidir. Bu dönemde inşa edilen Urartu mimarisinin seçkin örneklerinden biri olan Çavuştepe Kalesi, bu durumun en önemli göstergesidir. Kral II. Sarduri, Urartu Devleti'nin dış politikasını başarı ile gerçekleştirmesine rağmen Asur ülkesine karşı gerçekleşen mağlubiyetleri onun krallığının son zamanlarını beraberinde getirmiştir. II. Sarduri hakkında 740 senesinden sonra tarihlenebilir kesin bir bilgi gelmemektedir.²⁸⁸

3.5.1. II. Sarduri Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri

Hazine Kapısı ve Analıkız olarak bilinen, anakayaya yazılmış bir niş ile içinde bulunan stel ve kaide üzerinde yedi sütunlu bir yazıtta II. Sarduri'nin seferleri ve ele geçirdiği ganimetleri ile ilgili bilgiler şu şekilde verilmektedir:

“Nişin doğru (sol) duvarı: Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ele geçirdi. Arğişti oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Arğişti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Babilu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Babilu Ülkesi'ni ele

²⁸⁷ Çilingiroğlu, 1984: 22.

²⁸⁸ Salvini, 2006: 88.

geçirdim Baruata Ülkesi'ne kadar ilerledim Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Üç tahkimatlı kaleyi ele geçirdim (Onu) güç kullanarak ele geçirdim Bir gün içinde de 23 şehir ele geçirdim Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim 8.135 erkek, 25.000 kadın ve 6.000 savaşçı götürdüm 2.500 at, 12.300 büyükbaş hayvan ve 32.100 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım Bu(nlar) krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler.”²⁸⁹

Batı'dan muzaffer olarak dönen II. Sarduri eylemlerini doğu ülkeleri üzerinde yoğunlaştırmış, Mana ve Babilu ülkelerine, bir günde 23 kaleyi ele geçirecek kadar başarılı askeri seferler gerçekleştirmiştir.²⁹⁰ Bu başarılı seferlerden ise önemli derecede ganimetler elde edilmiştir. Yukarıda sayısı verilen ganimetlerin Urartu ekonomisi üzerindeki etkisinin yüksek ölçüde olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Yazıtta sözü edilen ganimetlerin ülkeye götürülmesinin yanı sıra savaşçıların da kendileri adına aldıkları ganimetlerin sayısı belirtilmemek ile birlikte ayrıca aldıklarından bahsedilmektedir.

“Aynı yıl ikinci kere sefere çıktım: Etiuni Ülkesi'ne ve Liqiu Ülkesi'ne karşı. Abia (boyunun) tahkimatlı krali şehir Edia'yı güç kullanarak ele geçirdim İrkua (boyunun) tahkimatlı krali şehir İruia'yı güç kullanarak ele geçirdim Ueirda (boyunun) tahkimatlı krali şehir İrdua'yı güç kullanarak ele geçirdim Puinia Şehri'nin kralını esir ettim Haraç (ödemesi koşulu) ile, Sarduri'ye haraç vermesiyle hayatını bağışladım Ülkedeki bu dört kaleyi ele geçirdim Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim 3.500 delikanlı, 15(?).000 kadın ve 4.000 savaşçı sürgün ettim 8.525 büyükbaş hayvan sürüp çıkardım ve 18.000 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım”²⁹¹

Aynı yıl kuzey ülkelerinden gelen bir isyan haberi II. Sarduri'yi kuzey bölgelere yönlendirmiştir Etiu(ni) ve Liki ülkeleri ve bu ülkelerde bulunan şehirler yerle bir edilmiştir. Bölgedeki bir kısım yerel krallar ağır vergi ve haraçlar karşılığında

²⁸⁹ Payne, 2006: 9.1.1.

²⁹⁰ Çilingiroğlu, 1997: 39.

²⁹¹ Payne, 2006: 9.1.1.

başılanmışır.²⁹² Etiuni bölgesinden ilgili kayıtlarda birçok krallık ve başkentten bahsedilmektedir. Bölgede mevcut ve yeni yerleşen kabileler, Urartu Devleti'nden memnun değillerdir. Bu sebeple Urartu Devleti'ne karşı ayaklanarak ve ittifak kurmuşlardır. Sarduri'nin bölgeden aldığı haraç listesi, bu ayaklanmada hiçbir şekilde başarılı olamadıklarının göstergesidir “...3.500 çocuk, binlerce kadın, 4.000 savaşçı...8.525 büyük boynuzlu sığır, 18.000 küçük boynuzlu sığır...”²⁹³

“Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Urme Ülkesi'ne karşı. On bir kale yenip yerle bir ettim Erkek ve kadınlar sürgün ettim 1.100 delikanlı, 6.500 kadın, 2.000 erkek, 2.538 büyükbaş hayvan ve 8.000 küçükbaş hayvan götürdüm Arğısti oğlu Sarduri der ki: Üç ülkede bir yıl içinde böyle kahramanlıkları yaptım Toplam 12.735 erkek götürdüm, 12.000 savaşçı sürgün ettim, 2.500 at sürüp çıkardım ve 23.335 büyükbaş hayvan ve 58.100 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım Arğısti oğlu Sarduri bu kahramanlıkları tanrı Haldi'nin uğruna bir yıl içinde yaptı.”²⁹⁴

Bu sefer II. Sarduri, 12.735 erkek, 46.000 kadın, 12.000 savaşçı, 2.500 at, 23.335 büyükbaş hayvan ve 58.100 küçükbaş hayvan ile listeyi tamamlamıştır. Verilen insan sayısının fazla oluşu bölgedeki isyanın boyutunu ve Sarduri'nin buna karşı ne kadar hoşgörüsüz olduğunu göstermektedir. Ele geçirilen hayvan sayıları bölgenin göçebeliğe ve hayvancılığa dayalı ekonomik yapısı hakkında bilgi vermektedir.²⁹⁵

“Stelin önyüzü: ... Qulha Ülkesi'ne karşı sefere çıktım Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Huşa Ülkesi'nin Kralı Hahani'yi ve halk(ın)ı orada esir aldım, (onları) sürgün ettim ve benim ülkeme yerleştirdim Sarduri der ki: Aynı yıl ordular(ım) Abiliani Ülkesi'ne karşı sefere çıktılar. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle bir gün içinde ülkeyi ele geçirdim Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıkları tanrı Haldi'nin uğruna yaptım X bin 810 delikanlı, 3.496 canlı erkek, ve 6(?)408 kadın götürdüm Toplam 9.904 kişi sürgün ettim Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım

²⁹² Çilingiroğlu, 1997: 39.

²⁹³ Çilingiroğlu, 1997: 39.

²⁹⁴ Payne, 2006: 9.1.1.

²⁹⁵ Çilingiroğlu, 1997: 39.

(Ayrıca) 65 at, X bin 090 büyükbaş hayvan ve 10.897 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım''²⁹⁶

II. Sarduri MÖ 750 yılından hemen sonra Doğu Karadeniz Dağları civarındaki Kulha ve MÖ 746'dan sonra da yeniden Güneydoğu Anadolu topraklarında askeri seferler düzenlemiştir.²⁹⁷ Yazıtta verilen ganimet sayıları ise bu askeri eylemlerin başarılarının göstergesi niteliğindedir.

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Eriahi Ülkesi'nin kralını yendi. Abiliani Ülkesi'ni ele geçirdi. Argiştı oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Eriahi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ele geçirdim (Onu) bir gün içinde ele geçirdim Baba(sı ve) büyük baba(sı)nın yaptırdıkları (ve Biainili) kralları hiç el koymasınlar diye gizli zengin depolar vardı. Tanrı Haldi'nin tanrısal büyüklüğüyle ben 1(?)50 gizli depoya el koydum Erkek ve kadınlar esir ettim ve oradan bir sürü(?) sığır getirdim Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim Sarduri der ki: Geri dönerken Abiliani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim Abiliani'nin Kralı Murini geldi. Sarduri'nin ayaklarına sarıldı ve yere kapandı. Merhamet ettim, yerine yerleştirdim ve haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım Argiştı oğlu Sarduri der ki: Orada, bu kahramanlıkları, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım 7.150 kişi o yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım (Ayrıca) 500 at, 8.560 büyükbaş hayvan ve 25.170 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım Bu krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman, savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım.”²⁹⁸

²⁹⁶ Payne, 2006: 9.1.1.

²⁹⁷ Çilingiroğlu, 1997: 39.

²⁹⁸ Payne, 2006: 9.1.1.

Yazıtta adı geçen bölgeler ele geçirildikten sonra elde edilen ganimetler arasında sayısı belirli olmayan deponun da bulunması dikkat çekmektedir. Urartu Krallığı'nın bu depolarda çeşitli tarımsal ürünleri depoladıkları ve muhafaza ettikleri kayıtlarda geçmektedir. II. Sarduri tarafından yaptırılan Çavuştepe'de yan yana iki mekândan oluşan depo binaları ortaya çıkarılmıştır.²⁹⁹ Bu depoları, tarımsal ürünlerin saklandığı alanlar olarak düşünebiliriz.

“Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Eriahi Ülkesi'ne karşı. Ülkeyi ele geçirdim Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim Kaleler yapturdım Ülkeyi benim ülkeme ekledim Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıklar yaptım Oradan 6.436 delikanlı aldım ve 15.553 kadın sürgün ettim, toplam 21.989 kişidir. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm (Ayrıca) 1.613 at ve 115 deve, 16.529 büyükbaş hayvan ve 37.685 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları bir yıl içinde tanrı Haldi'nin uğruna yaptım.”³⁰⁰

II. Sarduri, Eriahi bölgesine karşı çıktığı seferden toplamda 21.989 insan, 1.613 at, 115 deve, 16.529 büyükbaş hayvan ve 37.685 küçükbaş hayvanı ganimet olarak ülkesine götürmüştür. Seferin ganimet listesi II. Sarduri'nin başarısını desteklemektedir.

“Aynı yıl üçüncü kere savaşçılar yolladım: Eriahi Ülkesi'ne karşı. Ülkeyi ele geçirdiler, şehirleri yakıp yerle bir ettiler ve ülkeyi tahrip ettiler. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettiler. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıklar yaptım 3.225 delikanlı ve 4.928 kadın götürdüm, toplam 8.153 kişi. (Ayrıca) 412 at, 6.665 büyükbaş hayvan ve 25.735 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). Argiştı oğlu Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım Argiştı oğlu Sarduri der ki ...”³⁰¹

²⁹⁹ Sağlamtimur, 2001: 62.

³⁰⁰ Payne, 2006: 9.1.1.

³⁰¹ Payne, 2006: 9.1.1.

Eriahi ülkesine karşı yapılan seferde ele geçirilen ganimet listesi yukarıda yazıtta verilmektedir. Yazıtta göre II. Sarduri toplam 8.153 kişi, 412 at, 6.665 büyükbaş hayvan ve 23.735 küçükbaş hayvanı ele geçirip ülkeden çıkarmıştır.

“Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Uitiruhi Ülkesi’ne karşı. Üç vali çağırıldı. Üç yerde savaş açtım Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle ülkeyi kuşattım(?) ve ülkeyi tek bir gün içinde ele geçirdim ve tahrip ettim Erkek ve kadınlar sürgün ettim Uraia Şehri’nde bir kale yaptırdım ve orada ... adamı bıraktım Uitiruhi Ülkesi’nin ... adamını oraya yerleştirdim Sarduri der ki: Böyle kahramanlıklar yaptım 8.100 delikanlı götürdüm ve 9.100 kadın sürgün ettim, toplam 17.200 kişi. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım (Ayrıca) 1.500 at, 17.300 büyükbaş hayvan ve 31.600 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi’nin uğruna yaptım”³⁰²

Yazıtın devamında II. Sarduri Uitiruhi ülkesine karşı sefere çıktığını belirtmektedir. Bu seferden toplam 17.200 kişi, 1.500 at, 17.300 büyükbaş hayvan ve 31.600 küçükbaş hayvan ülkesine ganimet olarak götürdüğü yazıtta ifade edilmektedir. Urartu Devleti için halkın tüketim ihtiyacının karşılanması açısından, diğer şehir ve ülkelerden ganimet ve vergi olarak alınması gerekli olan mal grubu küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar olmalıdır.³⁰³

“Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Arquiu boyunun ülkesine karşı. Arquiu boyunun ülkesini, Adahu boyunun ülkesini, Luipruni boyunun ülkesini, Eşumua boyunun ülkesini, Kamniu boyunun ülkesini, Qu’albani Ülkesi’ni, Uhuni Ülkesi’ni ve Teriani Ülkesi’ni ele geçirdim Güç kullanarak 20 tahkimatlı kale ele geçirdim ve bir gün içinde 120 şehir ele geçirdim Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim Erkek ve kadınlar sürgün ettim Sarduri der ki: Silahımın(?) önünden kaçan(?) ve Uşkia Dağı’nı(?) ve Bamni Dağı’nı(?) işgal(?) eden o halkı çevirdim ve öldürdüm Diğer kaçanları da tanrı Teişeba yaktı. Sarduri der ki: Savaşçılara, kendileri için, erkek ve kadınlar geri verdim Sarduri der ki:

³⁰² Payne, 2006: 9.1.1.

³⁰³ Sağlamtimur, 2001: 82.

Orada böyle kahramanlıklar yaptım 10.000 erkek aldım, 4.600 canlı erkek ve 23.200 kadın sürgün ettim, toplam 37.800 kişi. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm 3.500 at sürüp çıkardım, 40.353 büyükbaş hayvan ve 214.700 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım”³⁰⁴

II. Sarduri sefere çıktığı boylar üzerinde başarılı olup şehirleri ele geçirmiştir. Bu seferlerden toplam 37.800 kişi, 3.500 at, 40.353 büyükbaş hayvan ve 214.700 küçükbaş hayvan ganimet olarak Urartu ülkesine götürülmüştür. Arin-Berd’de taş bir blok üzerinde tahıl depoları ile ilgili yazılanlar şu şekildedir:

“Argiştı oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 5.100 kapi (ölçüsü vardır). Argiştı oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, Ülkelerin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.”³⁰⁵

Urartu Krallığı’nda seferler ile ele geçirilen ganimetler arasında hayvanlar olduğu gibi krallık içinde tarımın da önemi ayrı tutulmuştur. Bunu kralların yaptırdığı tahıl depolarından da anlamak mümkündür. Krallık içinde yetiştirilen ürünlerin bir depoda muhafaza edildiği düşünülmektedir. Bu depolar yazıtlar ile de desteklendiği gibi kralların yaptırdığı depolardır. Yaptırılan bu depolarda katı veya sıvı yiyecek maddelerinin ne olduklarına dair bilgiler mevcut değildir.³⁰⁶

Patnos Aznavurtepe’de taş bir blok üzerinde tahıl depolarının ölçüleri ile ilgili verilen sayı şu şekildedir:

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 17.020 kapi (ölçüsü vardır).”³⁰⁷

Patnos Aznavurtepe yazıtında da aynı şekilde Argiştı oğlu Sarduri’nin yaptırdığı tahıl deposuna değinilmiştir. Bu tahıl depolarının belirli sayıda ölçüleri bulunmaktadır. Yazıtta bu ölçünün 17.020 olduğu ifade edilmiştir.

Çavuştepe’de taş bir blok üzerinde verilenler şu şekildedir:

³⁰⁴ Payne, 2006: 9.1.1.

³⁰⁵ Payne, 2006: 9.2.2.

³⁰⁶ Sağlamtimur, 2001: 65.

³⁰⁷ Payne, 2006: 9.2.6.

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 15.3 X on X kapi (ölçüsü vardır).”³⁰⁸

Urartu ekonomisinde tahıl üretiminin payı oldukça fazladır. Hem ekonomik hem de besin değeri açısından önemli olan tahılın muhafaza edilmesi belli bir organizasyonu gerektiriyordu. Depolamanın sadece gelecek yılın hasat zamanına kadar olan ihtiyacı değil, aynı zamanda gelecek yılın tohum ihtiyacını da karşılaması gerektiğini anlamaktayız. Bu bekleme süresi boyunca depolanan ürünler olası bozulmalara karşı muhafaza edilmelidir. Bu durum, stok fazlası olan diğer depolara göre daha küçük bir depo yapısının oluşturulmasını gerektirmiştir. Çavuştepe Kalesi ve Ayanis Kalesi’nde farklı büyüklükte iki deponun ortaya çıkması bu görüşü doğrular niteliktedir.³⁰⁹

Çavuştepe (Van Müzesi) de tahıl depoları ile ilgili yazılanlar şu şekilde olmuştur:

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 5.800 kapi (ölçüsü vardır).”³¹⁰

Tahıl depolarının farklı boyutta olduklarını yukarıda Çavuştepe’ye ait yazıtta belirtilen ifadeler doğrulamaktadır. II. Sarduri’nin krallığı zamanında kuzey seferlerine olan ilginin ne derece önemli olduğunu, ele geçirilen bölgeleri tarımsal faaliyetlere kazandırmaya çalıştığını görmekteyiz. Armavir Davti-Blur’da taş bir blok üzerinde bağ, bahçe ve tarlalar ile ilgili veriler şu şekildedir:

“Argiştı oğlu Sarduri bu susi’yi kendisine efendi olan tanrı Haldi’ye ve kusursuz bir şekilde bir Haldi kapısı yaptırdı. Tanrı Haldi ... Efendi tanrı Haldi’ye Sarduri der ki: ... Tanrı Haldi bana büyüklük verdiği gibi(?), ben önümde ülkenin yıkılmasını ... bir Haldi kapısı yaptırdım ... Yeni bağlar ve bahçeler diktirdim ve orada ekilecek yeni tarlalar kurdurdum Tanrı Haldi tarafından ve Haldi kapısı tarafından, Sarduri’ye yaşam, büyüklük, güç, hoşluk, kudret, sevinç ... (ve) mutlu, sevinçli ... günler verilsin. Argiştı oğlu Sarduri krallığını güneşin altında düşman ülkelerine karşı güçlü(?) yaptı.”³¹¹

³⁰⁸ Payne, 2006: 9.2.8.

³⁰⁹ Sağlamtimur, 2001: 62.

³¹⁰ Payne, 2006: 9.2.9.

³¹¹ Payne, 2006: 9.3.5.

Yukarıdaki yazıtlardan da anlaşılacağı üzere, Urartu kralları herhangi bir bölgede şehirler oluşturacakları zaman yüksek kesimlere kaleler kurmalarının yanı sıra tarla, bağ ve bahçeler gibi tarım faaliyetlerinin yürütüldüğü alanların oluşturulmasına ve ayrıca bu alanların herhangi bir tahrip durumunun söz konusu olmaması için de tanrıların koruyuculuğuna sığınmaları, bu yapıların ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Erciş Karataş'ta anakaya üzerindeki küçük panoda II. Sarduri'nin diktirdiği bağ ile ilgili yazılanlar şu şekildedir:

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri der ki: Tanrı Haldi bana krallığı verdiği zaman, ataların tahtına çıktım Aynı yıl bir bağ diktirdim Adı 'Sarduri Bağı'dır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Şurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı, kralların kralı (ve) Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.”³¹²

Yukarıda da ifade edildiği gibi Argiştı oğlu II. Sarduri, Urartu tahtına çıkışını adına bağ diktirerek kutlamaktadır. Molla Beyazıt ve Taliş'te blok üzerinde bağlar ve bahçeler ile ilgili belirtilenler şu şekildedir:

“... şehirde yeni bağlar ve bahçeler kurdum ... Orada güçlü işler yaptırđım Tanrı Haldi tarafından ve Haldi kapısı tarafından, Argiştı oğlu Sarduri'ye yaşam, büyüklük, ... hoşluk, güç, sevinç, ... (ve) mutlu, sevinçli, ... günler verilsin. Sarduri, krallığını güneşin altında ... düşman ülkelerine karşı güçlü(?) yaptı.”³¹³

II. Sarduri krallığı döneminde şehirlerde kurduğu bağların ve bahçelerin sevincini yaşamayı, tanrı Haldi'den istemektedir. Yazıtta belirtildiği gibi tanrı Haldi tarafından kendisine büyüklük ve gücün verilmesinin yanı sıra mutlu günlerin de verilmesini dilediğini görmekteyiz. Ancak bu bahçelerin türleri ve büyüklükleri hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz.³¹⁴ Çavuştepe'de blok üzerinde II. Sarduri ile ilgili yazılanlar aşağıda verilmektedir:

“Argiştı oğlu Sarduri, babasının krali tahtına çıktığı zaman, tanrı İrmuşini'ye bu susi'yi yaptırdı ... Sarduri der ki: Yer çoraktı ve orada hiçbir şey

³¹² Payne, 2006: 9.3.6.

³¹³ Payne, 2006: 9.3.9.

³¹⁴ Sevin, 2000: 399.

yapılmamıştı. Ben orada tanrı Haldi'ye bir tapınak, tanrı İrmuşini'ye ... ve ayrıca kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdım Gugunai Irmağı'ndan bir kanal açtım ... Orada bahçeler, bağlar ve yeni bir şehir kurdum Güçlü icraatlar yaptım ... 'Sardurihinili' adını verdim Sarduri der ki: ... Böylece orada benim için ... binalarla yapılsın ... edilsin. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı İrmuşini tarafından Argiştı oğlu Sarduri'ye yaşam, büyüklük ve yetki olsun. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri, büyük kral, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır."³¹⁵

Urartu krali yazıtlarından anlaşılacağı üzere, Urartu kralları bağ, bahçe ve tarla faaliyetlerine büyük ölçüde önem vermişlerdir. Bu önem, yalnızca kendileri adına olmamakla birlikte kendilerinden sonra Urartu tahtına geçecekler için de önemli olmasını sağlamak için gerek tanrılara kurbanlar sunarak gerekse de kendileri adına yaptırdıkları bağlarını gelecek krallara bırakmaları ile anlaşılmaktadır.

3.6. I. RUSA DÖNEMİ

Urartu Devleti'nin iktidarına II. Sarduri'nin ardından I. Rusa gelmiştir. Kral I. Rusa zamanına ait sınırlı sayıdaki yazıt, bu kralın hükümdarlığı dönemindeki tarihi olayları tam olarak anlamamızı engellemektedir. Rusa'nın en önemli yazıtlarından biri, Revanduz Ovası'ndan Uşnuye Ovası'na giden yol üstüne dikilmiş iki dilli (Urartu ve Asur) Topzova Steli'dir.³¹⁶ Hasar görmüş bu yazıtta Ardini şehrinin kralı Urzana'nın I. Rusa'dan yardım istediği ve I. Rusa'nın Urzana'nın askeri birliği hakkında düzenlemeler yaptığı belirtilmektedir.³¹⁷

I. Rusa'nın önemli yazıtlarından ikincisi kuzey ülkesinde, Gökçe Gölü çevresinde ortaya çıkmıştır. Gökçe Gölü kıyısındaki Kelagran'da bulunan aynı isimli bir yazıtta, Kral I. Rusa'nın gölün iki yakasındaki birçok kralı bertaraf ettiği belirtilmektedir.³¹⁸

Aynı yörede yer alan Kamo köyü yakınlarındaki başka bir yazıt, Kral Uelikuhi bölgede yenildiğini ve buraya eyaleti yönetmek üzere bir genel vali atandığını

³¹⁵ Payne, 2006: 9.3.11.

³¹⁶ Çilingiroğlu, 1997: 41.

³¹⁷ Çilingiroğlu, 1997: 41.

³¹⁸ Çilingiroğlu, 1997: 41.

belirtmektedir. Söz konusu ülkenin de Sarduri tarafından fethedilmiş olması bölgede “göçebe kavimler” tehlikesinin işareti olarak görülebilmektedir. Bu bölgede ise Tanrı Haldi adına “Haldi Kapısı” ve Haldi Şehri inşa edilmiştir.³¹⁹

Urartu Kralı I. Rusa’nın, Gökçe Göl bölgesindeki askeri seferini sonlandırmasının ardından, Urartu Devleti için büyük bir önem arz eden Muşasir şehrine yönelmiştir. Muşasir kralı, şehri iyi bir şekilde savunmasına rağmen Urartu Krallığı’nın hâkimiyeti altına alınmıştır. Aynı zamanda Muşasir şehrine yapılan seferlerin, Asur’a düzenlenen seferler amacıyla olduğu da anlaşılmaktadır. Kral I. Rusa, dikkatli bir siyaset takip ederek, Asur Devleti ile karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Bunu gerçekleştirirken de Batı İran bölgesindeki krallar ile iyi ilişkiler içinde olmaya özen gösteriyor ve bu bölgedeki kralların Asur Krallığı’na karşı isyan etmelerini amaçlıyordu. Bu dönemde Asur tahtında bir değişiklik olmuş ve III. Tiglat Pileser’in yerine V. Salmanassar geçmiş ancak II. Sargon da tahtı zor kullanarak ele geçirmiştir.

Asur iktidarına gelen II. Sargon, Suriye bölgesinde ayaklanan Arpad, Damascus, Samaria ve Hamath birliklerini ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Başarılı olan II. Sargon bu seferden sonra bölgedeki varlığını tamamen hissettirmek uğruna baskılarını arttırmıştır. Kral Tiglat Pileser döneminde oluşturulan casusluk teşkilatını geliştirmiş ve prens Sanherib’i başına getirerek Urartu Devleti’nin faaliyetlerini takip altına almayı amaçlamış ve prens Sanherib’i Urartu Krallığı’nda bu iş ile görevlendirmiştir. Bu iş ile görevlendirilen Sanherib’in kral II. Sargon’a gönderdiği mektupta, Kimmerlerin Urartu Krallığı üzerine düzenlediği başarılı seferden söz edilmektedir.

Görevlendirilen prens Sanherib’in gönderdiği mektubun ardından zamanını kolladığı fırsatı bulan II. Sargon MÖ 714’de, I. Rusa ve müttefikleri üzerine sefer düzenlemiştir. Urartu askeri birlikleri Uasi topraklarında yenilgiye uğramış, ordu büyük oranda tahrip edilmiş, ordu komutanı ve eyaletlerdeki iki vali esir alınmış ve Urartu kralı Tuşpa şehrine geri çekilmek durumunda kalmıştır. Ancak Asur kralı II. Sargon durmamış, seferlerine devam etmiştir. Kuzeybatı İran ile Van Gölü arasında kalan bölgeler tahrip edilmiştir. Yavaş ilerleyen bir ordu ile hareket etmenin kolay olmadığını fark eden Asur kralı II. Sargon seçtiği 1000 savaşçısı ile birlikte ilerlemiş, kalan ordusunu ise Asur ülkesine geri göndermiştir. Seçme savaşçıları ile Muşasir şehrine

³¹⁹ Çilingiroğlu, 1997: 41.

sefer düzenlemiş ve şehri almıştır. Urartu Devleti için büyük önem arz eden bu kent yağma edilmiş ve halkının önemli bir bölümü farklı şehirlere gönderilmiştir. Bu yağma seferinin ardından II. Sargon ve seçme askerleri Asur ülkesine dönmüşlerdir.³²⁰ Asur kralı II. Sargon'un düzenlediği bu seferde Tuşpa kentine yönelmemesi ve bu seferden bir yıl sonra Urartu Krallığı'na karşı yeni kaleler inşa etmesi ise Urartu Devleti'nin gücünün ortadan tamamen kaldırılamadığının önemli bir kanıtıdır. Bu yenilgi sonucunda Urartu kralı I. Rusa'nın intihar ettiği düşünülmektedir.

3.6.1. I. Rusa Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri

Mahmut Abad Tepesi'nde taş bir blok üzerinde I. Rusa ile ilgili yazılanlar şu şekildedir:

“Sarduri oğlu Rusa der ki: Burada kurban kurallarını buyurdum: Krallar sefere çıkacakları zaman tanrı Şebitu'ya bir boğa ve bir koyun, tanrı Artu'arasau'a bir koyun ve Şebitu kapısına bir koyun kurban edilsin. Yeni temeller(?) olduğu zaman tanrı Şebitu'ya bir koyun kurban edilsin. Susi'nin bir şeyi yıkıldığı zaman (bu aynı kurban) edilsin. ... olmasın. Kült kapısı(?) yeni yapıldığı(?) zaman tanrı Şebitu'ya bir koyun kurban edilsin. Rusa, tanrı Şebitu'nun hizmetçisi ve tanrı Şebitu karşısında vasal(?)dır. Rusa her zaman onun vasalı(?) olsun. Sarduri oğlu Rusa der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, güneş ışığından ...”³²¹

Urartu Krallığı'nda I. Rusa'dan önceki krallarda olduğu gibi bu dönemde de tanrılara kurbanlar sunulmuştur. Sunulan kurbanlar arasında ise yukarıdaki yazıtta boğa ve koyunların bulunduğu belirtilmektedir. Urartu Krallığı için hayvanlar, hem beslenme açısından hem de tanrılara kurban sunulmaları açısından önemli olmuşlardır.

3.7. II. ARGİŞTİ DÖNEMİ

Kral I. Rusa'nın ardından Urartu Devleti'nin başına II. Arğişti (MÖ714–685) geçmiştir. II. Arğişti döneminde gerçekleşen hadiseler ile ilgili yazılı metinler oldukça sınırlıdır.³²² II. Arğişti döneminde meydana gelen başlıca olaylar “göçebe kavimler” ile

³²⁰ Çilingiroğlu, 1997: 42-43.

³²¹ Payne, 2006: 10.2.1.

³²² Çilingiroğlu, 1994: 98.

ilgilidir. Bu, göçebe kabilelerin Kafkasya'nın ötesindeki bozkırlardan geldiği, Urartu topraklarından geçtiği ve batıya, Frigya'ya yöneldiği dönemdir. Bu kabileler MÖ 685'te Gordion şehrini tahrip eden kabilelerdir.³²³ MÖ 707 yılında düzenlenen savaşta Urartu kralı mağlup edilmiştir. Bu savaş hakkındaki bilgiler Asur prensi Sanherib'in (MÖ 704-681) babası II. Sargon'a hitaben yazdığı bir mektuptan gelmektedir. Kral II. Argiştî'nin, babası I. Rusa gibi Kimmerler'in yenilgisine uğratıldığı belirtilmektedir.³²⁴ Kral II. Argiştî'ye ait olan Altıntepe Kalesi, bir gün Anadolu'dan döneceklerine inanılan Kimmerler'den korunmak amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir.³²⁵ II. Argiştî de doğu bölgelerinde kaleler yaptırmıştır. Özellikle Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş yakınlarında yer alan birkaç yazıt, kralın bölgede çeşitli üzüm bağları, bahçeler ve sulama kanalları inşa ettirdiğini göstermektedir. Aynı yazıt, Argiştîhinili adlı kralın adını taşıyan bir şehrin de bölgede kurulduğunu belirtmektedir.³²⁶ Bu imar faaliyetleri, kral II. Argiştî'nin doğu yönünde sefere çıktığını göstermektedir. Bununla ilgili bilgiler kale binasının üzerindeki yazıtta bulunmaktadır. Bahsi geçen yazıt, seferin Arhu Ülkesi'ne düzenlendiğini, Usulu ve Bugu topraklarının fethedildiğini ve Muna Irmağı'na kadar gidildiğini anlatmaktadır.³²⁷

II. Argiştî hakkındaki bilgiler, Asur yazıtlarında son derece sınırlıdır. Kral II. Argiştî, Urartu Krallığı'nın batısında bulunan kent devletleri, Suriye ve kuzey bölgesi ile ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir. Muşki ve Tabal ile ilişkiler kurmuştur. Kurulan ilişkiler sonucunda Tabal kralı Ambaris, Asur kralı II. Sargon'a karşı ayaklanmıştır. Asur kralı II. Sargon ise bu ayaklanmanın arkasında Urartu kralının olduğunu belirtmektedir. Ancak daha önce II. Sargon'a karşı ayaklanan Muşki kralının, bir süre sonra Asur kralı II. Sargon ile iyi ilişkiler kurma yoluna gittiği belirtilmektedir. Asur tahtına ise daha sonra Sanherib (MÖ 704-681) geçmiştir. Asur Devleti'nin en önemli sorunlarından birini teşkil eden Babil ülkesi, Sanherib'in tahta çıktığı zamanlarda da Asur için bir tehlike olmuştur. Bu dönemlerde ise Urartu bölgesinin Kimmer tehlikesine karşı bir tampon ülke şeklinde görülmesi Asur Devleti'ni bir bakıma rahatlatmış olmalıdır. Böyle bir durumdan yararlanan Sanherib, Ninive şehrinin

³²³ Çilingiroğlu, 1997: 43.

³²⁴ Tarhan, 1978: 102.

³²⁵ Çilingiroğlu, 1997: 43.

³²⁶ Çilingiroğlu, 1997: 43.

³²⁷ Salvini, 2006: 113.

yeniden inşasını da tamamlamıştır. Sanherib'in Ninive'de öldürülmesi Asur topraklarında bir iç savaşı tetikledi, ancak Assarhaddon (MÖ 680-669) iç savaşı sona erdirdi ve iktidarın yeni sahibi oldu.³²⁸

3.7.1. II. Arğişti Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri

Çelebi Bağ Camii kapısı önünde büyük bir stelin iki yüzünün üst kısmında Urartu kralı II. Arğişti ile ilgili yazılanlar aşağıda verilmektedir:

*“Arka yüz: ... Arğişti Yeri'nin tanrısına bir koyun, Arğişti Yeri'nin tanrısına bir inek, ... 6 terusi şarap ... boş ... Sular aktığı zaman, tanrı Haldi'ye besili bir koyun, tanrı Teişeba'ya bir koyun, tanrı Şivini'ye bir koyun, tanrıça 'Arubaini'ye bir koyun, ... tanrıları'na bir koyun, İnua tanrıçalarına bir koyun, Arğişti Yeri'nin tanrısına bir koyun kurban edilsin.”*³²⁹

Yukarıda verilen yazıtın bir kısmında kral II. Arğişti'nin tanrılara inek ve koyun gibi hayvanları kurban olarak sunduğu belirtilmektedir. Fakat tanrılara sunulan hayvanların yanı sıra şarap da tanrılara sunulmaktadır. Böylece II. Arğişti döneminde de bağ ve bahçe işleri ile uğraşıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Yazıtta tanrılara sunulan şarabın, bağcılık zamanlarında ürünlerin hasatlarının daha verimli geçmesi için de sunulduğu düşünülebilir.

3.8. II. RUSA DÖNEMİ

Urartu Krallığı'nın başına II. Arğişti'nin ardından II. Rusa (MÖ 685-645) geçmiştir. Kral II. Rusa'nın Urartu tahtına geçmesi Urartu Devleti için yeniden yükselme dönemi olarak kabul edilmektedir. II. Rusa göçebe kavimlere karşı düşmanca bir politika izlememiş aksine onlarla daha dostane ilişkiler kurma yolunu tercih etmiştir. Bu ilişkilerin altındaki temel etken ise iskân politikasını uygulamak olmuştur. II. Rusa döneminde uygulamaya konulan iskân politikasının iki amacı vardır. Bunlardan birincisi, Urartu Devleti'nin ülkedeki tarımsal ve diğer faaliyetlerde gerek duyduğu insan gücünün sağlanması olmuştur. İkincisi ise göçebe kabileler ile oluşturulan dostane ilişkilerin devamlılığının sağlanmasıdır. II. Rusa ihtiyaç duyulan insan gücünü yerine getirmek adına harekete geçmiş, kadınları erkekleri ve yeni halkları Urartu ülkesine

³²⁸ Çilingiroğlu, 1994: 101.

³²⁹ Payne, 2006: 11.2.1.

getirmiştir. Kral II. Rusa iskân politikasının etkisiyle, Kimmerlere toprak vermekle onlarla karşı karşıya gelme tehlikesini ortadan kaldırmıştır. Kral II. Rusa izlediği akılcı siyaset ile kendisine büyük bir hareket sahası bulmuş ve büyük düşmanı olan Asur Devleti'ne karşı daha kuvvetli bir ortak kazanmıştır. Kimmerler ve Urartu Devleti arasındaki ittifak, Asur kralını telaşlandırmış, Kimmerler'in ardından İskitlerin de Anadolu bölgesine gelmeleri ve Asur yakınlarına gelmeleri bu devleti daha da zor bir duruma sokmuştur.³³⁰ Ancak Urartu ve Asur savaş halindeyken bölgede üçüncü bir güç belirmiştir. Bu güç ise Batı İran'da gelişimini tamamlamış Medler'dir. Bir süre sonra bu güç Urartu ve Asur için ciddi bir tehdit oluşturacaktır.³³¹ Kral II. Rusa döneminde Asur ve Urartu Devletleri arasında gerçekleşen ikili siyasi görüşmeler, ortak düşmanları olan Medler korkusundan kaynaklanmıştır. Göçebe kavimlerin yanı sıra bu yaklaşımın bir diğer nedeni de İran'da gücün zirvesine ulaşmış olan Medler'in oluşturduğu tehdittir.³³² Bütün bu ikili diplomatik görüşmelerin ve iyi ilişkilerin kurulmasının sebebi ise çevredeki büyük tehlikeden kurtulmak olmuştur.

3.8.1. II. Rusa Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri

Zvartnots'da bulunan yazıtta, II. Rusa dönemi faaliyetleri hakkındaki bilgiler aşağıda verilmektedir:

“Argiştı oğlu Rusa bu steli kendisine efendi olan tanrı Haldi'ye diktirdi. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Argiştı oğlu Rusa der ki: Quarli Vadisi'nin yeri ekilmemiş(?) idi. Orada hiçbir şey yoktu. Tanrı Haldi'nin buyurduğuna göre ben bu bağı diktirdim Ekilecek tarlalar ve yeni bahçeler orada kurdurdum Orada bir şehrin yapılmasını üzerime aldım İldarunia Irmağı'ndan bir kanal açtırdım Adı “Umeşini” idi. Rusa'nın bu vadisinde, bir kimse kanalın suyunu kullandığı zaman, tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir koyun, tanrı Teişeba'ya bir koyun ve tanrı Şivini'ye bir koyun kurban edilsin. ... tanrı ... Sular aktığı zaman, tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir koyun, tanrı Teişeba'ya bir koyun ve tanrı Şivini'ye bir koyun kurban edilsin. ... tanrı ... Argiştı oğlu Rusa, güçlü kral, büyük kral, Şurili

³³⁰ Çilingiroğlu, 1997: 45-46.

³³¹ Çilingiroğlu, 1997: 46.

³³² Çilingiroğlu, 1997: 46.

Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı, kralların kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır."³³³

Yazıtta II. Rusa'nın Quarli Vadisi'nde bağlar, ekilecek tarlalar ve yeni bahçeler kurdurduğu ve bu tarım alanlarını sulamak için "Umeşini" adı verilen bir kanal açtırdığı belirtilmektedir. Su kanalının açılması ile tarımsal alanlara su verilmeye başlandığında, tanrılara oğlakların ve koyunların kurban olarak sunulmasını istemektedir. Böylece II. Rusa'nın tarıma önem verdiği gibi sulamaya da önem verdiği yazıttan anlaşılmaktadır.

Keşiş Gölü yakınında üst kısmı kırık bir stel üzerinde II. Rusa'nın faaliyetleri ile yazılanlar aşağıda verilmektedir:

*"... dağlar yüksek. Kanallar ve hendekler için su ... ettim "Rusa Gölü" adını verdim Oradan çorak yer olan Rusahinili'ye kanal açtım Biainili Ülkesi ... (ve) düşman ülkelerinin ... idi. Rusa der ki: Rusahinili'yi kurduğum ve bu gölü yaptığım zaman buyruk verdim: Tuşpa Şehri'nin halkı ... Rusahinili önündeki yeri ve öyle bir göl yerini ... çorak ve ekilmemiş idi. O halk ki ... Rusa der ki: O yerde bağlar, ormanlar ve ekim yapılacak tarlalar kurdum ve orada büyük işler yaptım Bu göl Rusahinili Şehri'nin sulanması için olsun. ... Alaini Irmağı'ndan akan su Rusahinili için (olsun). Bir miktar su Alaini Irmağı (yolu) ile Tuşpa Şehri için ... bir miktar su Rusahinili için ... bir miktar ise fazla ..."*³³⁴

II. Rusa kendisinden önce veya sonra hiçbir kralın başaramadığı sayıda kale yaptırmıştır. İnşa ettirdiği bu kalelerin bazılarını da kendi adını vermiştir. Kral II. Rusa'nın inşa ettirdiğini bildiğimiz kaleler şunlardır: Gökçe Göl yakınındaki Karmir-Blur Kalesi, Kuzeybatı İran'da Akçay kenarındaki Bastam Kalesi, Van Toprakkale Kalesi, Adilcevaz Kef Kalesi ve Ayanis Kalesi.³³⁵ Bu kaleler incelendiğinde ise Urartu Devleti'nin başkenti olan Tuşpa'nın savunma sistemini güçlendirmek üzere, başkentin yakın çevrelerinde inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Yukarıda verilen yazıtta muhtemelen dağların yüksek oluşu sebebi ile kanallar ve hendeklerin yaptırıldığı ve Rusahinili'ye kanal açıldığı belirtilmektedir. Ayrıca bölgenin canlandırılması için bağlar, ormanlar ve

³³³ Payne, 2006: 12.2.2.

³³⁴ Payne, 2006: 12.2.3.

³³⁵ Çilingiroğlu, 1997: 45.

ekim yapılacak tarlaların kurulması tarım ve sulamaya büyük önem verildiğini göstermektedir. Ülkede sulamanın yaygınlaştırılmış olması tarımsal üretimin artması anlamına gelmektedir. Ayanis (Van Müzesi)'de andezit bir blok üzerinde II. Rusa'nın faaliyetleri ile ilgili yazılanlar aşağıda verilmektedir:

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Rusa, bu kaleyi Eiduru Dağı'nın önünde kusursuz bir şekilde yaptırdı.

Rusa der ki: Kayaya dokunulmamıştı ve hiçbir şey burada yapılmamıştı. Kusursuz bir şekilde hem bir tapınak hem de bir kale yaptırdım Yeni bağlar ve bahçeler diktirdim ve burada yeni bir şehir kurdum Burada güçlü icraatlar yaptım 'Rusahinili' adını verdim Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Rusa, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Rusa der ki: Her kim ismimi çıkarırsa ve kendi ismini koyarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve tanrı Şivini (onu) yok etsinler.”³³⁶

Yazıtta II. Rusa'nın, bir kale yaptırarak burayı bir şehir haline getirmek amacıyla burada yeni bağlar, bahçeler diktirdiği ve güçlü icraatlar yaparak adını Rusahinili koyduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda bu bölgeyi daha verimle hâle getirmek amacıyla su teminini de sağladığı kayıtlarda geçmektedir. Herhangi bir kimsenin şehrin ismini değiştirmesi halinde, tanrılardan onun cezalandırılmasını da istemiştir.

3.9. III. RUSA DÖNEMİ

Kral II. Rusa'nın ardından Urartu Devleti'nin tahtına kimlerin ne kadar süre ile geçtiği konusu uzun yıllardan beri tartışılmaktadır.³³⁷ Asur yazılı belgelerinde bir Urartu kralı hakkındaki son referans III. Sarduri'ye aittir. Asur kralı Asurpanipal'e ait olan bir yazıtta:

“Babama krali babası tarafından kardeşlik mesajları yollayan Urartu kralı İştarduri (Sarduri) o zaman tanrıların bana bahsettiği yüce gücü duydu... bana haberciler gönderdi... bana haber yolladı (ve) dedi ki: Efendimi, kralımı kutlarım...”³³⁸

³³⁶ Payne, 2006: 12.2.17.

³³⁷ Çilingiroğlu, 1997: 45.

³³⁸ Çilingiroğlu, 1997: 45.

Kuzey bölgesinde Arin-Berd'te yer alan birkaç yazıtta Erimena oğlu Rusa'nın kendisini "güçlü kral, büyük kral, Tuşpa kentinin hakimi" şeklinde tanımladığına tanık olunmaktadır. Böylece II. Rusa'nın ardından krali bir ünvana sahip ikinci kişinin de III. Rusa olabileceğini önermek mümkündür. Ancak III. Rusa'nın babası olarak gösterilen Erimena'nın krali bir ünvanının bulunmayışı, onun hiçbir zaman Urartu iktidarına geçmediğini göstermektedir.³³⁹ Arin-Berd'te bulunan taş bir blok üzerindeki yazıtta Erimena oğlu III. Rusa ile ilgili yazılanlar aşağıda verilmektedir:

*"Erimena oğlu Rusa bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 6.848 kapı (ölçüsü vardır)."*³⁴⁰

Arin-Berd'te bulunan bu yazıtta Erimena oğlu Rusa olarak ifade edilmiş olması yukarıda bahsedildiği üzere, III. Rusa'nın II. Rusa'dan sonra Urartu tahtına geçmiş olması görüşünü desteklemektedir. Ayrıca yazıtta III. Rusa'nın tahıl deposu yaptırdığı belirtilmektedir. Bu tahıl deposunun ise ölçüsünün 6.848 olduğu yazılmaktadır. III. Rusa'nın da kendisinden önceki Urartu kralları gibi tarıma önem verdiği belirtilmelidir. Bu bağlamda ürünlerin tahıl depolarında korunduğu düşünülmektedir.

3.10. III. SARDURİ DÖNEMİ

Urartu Krallığı'nın tahtına II. Rusa'nın vefatı üzerine oğlu III. Sarduri (MÖ 645-635) geçmiştir. Kral II. Rusa gibi o da Asur Krallığı ile oluşturulan dostane ilişkileri devam ettirmek istemiştir. Kral III. Sarduri'nin Asur kralına gönderdiği elçi heyetine ilişkin Asur kayıtlarındaki bilgiler, Med ve İskit tehditlerinin önceki yıllarda başladığını ve giderek arttığını belirtirken, iki vilayet arasında ortak hareket edilmesi gerektiği yönünde görüşler bulunmaktadır.³⁴¹

III. Sarduri'nin on yıl süren iktidarı ile ilgili herhangi bir başarısından söz edilmemiştir. III. Sarduri'den sonra Urartu Krallığı hakkında gerek Urartu kayıtlarında gerekse Asur kaynaklarında herhangi bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Bu ise MÖ 635 ile 585 yılları arasındaki sürecin aydınlatılamamasına neden olmaktadır. Urartu Krallığı'ndan söz eden son kaynak Babil Kroniği'dir. Bu kaynaklarda İskitler'in, Urartu sınırlarına kadar geldikleri belirtilmektedir. Krallığa son darbeyi ise bazı kayıtlara göre İskitler bazı kayıtlara

³³⁹ Çilingiroğlu, 1997: 45.

³⁴⁰ Payne, 2006: 13.2.1.

³⁴¹ Çilingiroğlu, 1994: 111.

göre de Medler vurmuştur.³⁴² İskit ve Kimmerler'in Anadolu'ya hareketlerinden en büyük zararı Urartu Devleti görmüştür. Urartu Devleti'nin yıkılışında büyük pay sahibi olsalar dahi ne yazık ki onlara dair bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır.³⁴³

3.10.1. III. Sarduri Dönemi Tarım ve Hayvancılık Ganimetleri

Karmir-Blur'da bir kil tablet üzerinde III. Sarduri ile ilgili verilenler şu şekildedir:

Önyüz: *"Zu[.]a (bu) buyruk gönderdi. Mühürdar Pu [..] 'ya, muhasebeci Haldi [..] ve [..] oğlu Hanuni hakkında söyle: Yaşantı(n), tanrıyı hoşlandırsın(?), gerçekten. Askerler için 1 at (1 ölçü) emmer arpası ve bağda olan 6 boğayı yolladım, fakat şehre götürülmedi. Ayrıca sunuya ... ayırttım ..."*³⁴⁴

Kayıtlarda III. Sarduri dönemi hakkındaki bilgiler sınırlı olmakla birlikte Karmir-Blur'da bulunan yazıtta III. Sarduri'nin askerlere arpa ve boğa gönderdiği fakat şehre götürülmediği belirtilmektedir. Kendisinden önceki Urartu krallarında olduğu gibi bağcılık faaliyetlerinin devam ettirildiği ve hayvancılığın da devam ettirildiği tahmin edilmektedir. Arpa gönderildiği belirtilen yukarıdaki yazıtta tarımın Urartu Krallığı'nda gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bağda olan 6 boğanın gönderilmesi ile belirtilen bağ ibaresi bu kanıyı desteklemektedir.

³⁴² Erzen, 1992: 40; Çilingiroğlu, 1994: 113-114.

³⁴³ Çiğdem, Topaloğlu, Kılıç, 2020: 31.

³⁴⁴ Payne, 2006: 13.3.2.

SONUÇ

Urartu Krallığı'nın kurulduğu bölgede iklim şartları, bağ, bahçe ve tarım faaliyetlerini oldukça olumsuz etkilemiştir. Kış mevsimlerinin oldukça sert ve uzun geçmesi, yaz aylarının ise kurak ve kısa geçmesi tarımsal faaliyetleri olumsuz şekilde etkilemiştir. Bu olumsuz şartlara karşı mücadele eden Urartu Krallığı, devletin ekonomisini güçlendirmek amacı ile devlet içindeki merkezi otoritesini kullanarak tarıma elverişli alanlarda tarım yapmanın yanı sıra, tarıma elverişli olmayan alanları da farklı stratejiler uygulayarak verimli bir hâle getirmek için çaba göstermiştir. Kaynaklardan ulaşılan bilgilere göre, yeterli su kaynaklarına sahip olmayan bölgelerde, sulama kanalları yaptırılarak bağlar diktirilip, bahçeler kurdurularak tarıma elverişli alanlar şeklinde bölgelerde tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmiştir.

Urartu Devleti, kurulduğu dönemin başında devletin çekirdek merkezini meydana getiren Van Gölü Havzası'ndaki tarımsal alanların verim gücünü yükseltmeyi amaçlamıştır. Bunun yanı sıra söz konusu olan bölge ile birlikte bilhassa kuzey bölgesine düzenlediği seferlerin sonucunda elde ettiği Ağrı ve Aras Ovası ile birlikte Kuzeybatı İran bölgesindeki alanların tarım gücünden de faydalanmıştır. Urartu Devleti'nin yalnızca çekirdek bölge olan Van Gölü Havzası'nda tarım faaliyetlerini sürdürmediğini bunun yanı sıra sınırlarının genişlediği Urmiye ve Sevan Gölü bölgelerinde de tarım faaliyetlerini sürdürdüğünü Urartu kayıtlarından anlamaktayız.

Urartu yazılı belgelerinde daha önce fethedilmemiş, iskân edilmemiş ve daha önce hiçbir tarımsal faaliyetin gerçekleştirilmediği bölgelerin kusursuz bir şekilde planlanarak nasıl tarıma elverişli topraklar haline getirildiği, çeşitli ürünlerin yetiştirildiği anlatılmaktadır. Kral Menua döneminde, çekirdek bölge olan Van Gölü Havzası'ndaki alanların tarım faaliyetlerine açılıp, verimli topraklarda bağlar, bahçeler ve sulama kanalları yaptırıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Bilhassa Muradiye ilçesinde yer alan Karahan yazıtlarında bahsedilen “*Yeni bağlar kurdu ve tarlalar ve yeni bahçeler de kurdu.*” ibarelerinden çıkarım yaparak Kral Menua zamanında sözü edilen alanda önemli ölçüde fazla olan bağ, bahçe ve tarlaların inşa faaliyetlerinin gerçekleştirildiği öğrenilmektedir.

Kral I. Arğişti zamanında, kuzey bölgeye düzenlemiş olduğu askeri seferleri sonucunda elde ettiği başarıları ile Aras Nehri ve çevresindeki arazilerde imar

faaliyetlerinde bulunarak bölgeyi verimli hâle getirmiş ve büyük bir gelir elde etmiştir. II. Sarduri zamanında da bu politika devam ettirilerek seferler sonucu ele geçirilen bölgeler, tarıma kazandırılmıştır. Kral I. Rusa zamanında, devletin İran üzerindeki askeri ve siyasi politikalarının devam etmesi ile birlikte tarım faaliyetlerinin gelişmesi için de göstermiş olduğu icraatları, Asur Kralı II. Sargon'un yazılı belgelerinden bilinmektedir. Ulaşılan yazılı belgelerde Asur Kralı II. Sargon, I. Rusa'nın Ulhu kentinde arazilerin verimli hâle getirilmesi için su ihtiyacını karşılamak amacıyla yaptırdığı birçok barajdan söz etmektedir. II. Arğişti zamanında da krallığın ekonomik anlamda güçlü tutulması amacıyla seferler ile ele geçirilen bölgeler verimli hâle getirilerek, tarımsal faaliyetlerin arttırılması için oldukça önemli faaliyetlerde bulunulmuştur. II. Rusa zamanında, Urartu Devleti kuzey bölgelerine seferlerini sürdürmüş, ele geçirdiği kentlerde tarımsal faaliyetlerde bulunmaya devam etmiştir. Tarımsal anlamda verimli olan alanların ele geçirilmesi ile uygulanan düzenlemeler sonucunda zorunlu göç ve toplu nüfus aktarımları yaşanmıştır. Yazılı belgelerin eksikliğinden ötürü, düzenlenen askeri seferlerde ele geçirilen tarımsal herhangi bir mahsule rastlanılmamaktadır.

Urartu yazılı belgelerinde, kralların genellikle bağ, bahçe ve tarlalar yaptırdıkları sıklıkla geçmektedir. Olasılıkla yazılı belgelerde adı geçen bağlarda, üzümün yetiştirilmekte olduğu ve yetiştirilen bu üzümlerden ise şarap üretilmiş olduğu düşünülmektedir. Yaptırılan bahçelerde ise çeşitli meyve ağaçlarının yetiştirildiği tahmin edilmektedir. Yaptırılan tarlalar, sulama kanallarının inşası ile daha verimli hale getirilmiş ve yetiştirilen hububat ile bakliyatlar aracılığıyla halkın beslenme ihtiyacının karşılanması sağlanmıştır.

Urartu Devleti'nin kuruluş evresinin tamamlanmasının ardından, düzenlenen tüm askeri seferlerde, imar politikalarında ve tarım faaliyetlerinde, Urartu kayıtlarında tanrı Haldi'nin isminin öne çıkıyor olması büyük önem taşımaktadır. Urartu Krallığı'nda önemli bir yere sahip olan tanrı Haldi'nin, askeri seferler sırasında kutsanan ve kendisine adaklar sunulan baş tanrı olmasının yanı sıra, ülke içerisindeki bağ, bahçe, kanal gibi imar faaliyetleri zamanında bereketin devamlılığının olması için de kutsanmıştır. Bu bağlamda tanrı Haldi'nin yalnızca savaş tanrısı olmamakla birlikte, aynı zamanda tarım tanrısı olduğunu düşünebiliriz.

Yapılan araştırmalar doğrultusunda Doğu Anadolu Bölgesi'nin oldukça engebeli arazi koşullarına karşın verimli dağ geçitlerinin ve çay vadilerinin bu bölgeye yerleşen birbirinden farklı kültürlere sahip topluluklar arasındaki ilişkilerin kurulmasında oldukça önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Urartu Devleti'nin ana bölgesi olan zorlu iklim şartlarına hâkim Doğu Anadolu Bölgesi, Kalkolitik Çağ'dan itibaren bu bölgeye yerleşen topluluklar için temel geçim kaynağı olarak tarımsal faaliyetlerin yanında hayvancılığın da olduğu bir model ortaya çıkarmaktadır. Urartu Devleti kurulduğu bu zorlu coğrafyada ekonomiyi güçlü tutmak üzere hem tarıma önem vermiş hem de hayvancılığa önem vererek geçimini sağlamaya çalışmıştır.

Urartu Devleti'nde hayvancılık, bir geçim kaynağı şeklinde önemini koruduğu gibi kalelerin içerisinde yer alan büyük tahıl depoları, tarımın da canlılığını koruduğunu göstermektedir. Korunaklı kalelerin yaptırılmasının ve Urartu halkının kalelerin çevresine yerleşim kurmasının temel sebebi başta Asur Krallığı olmak üzere dış güçlerin bölgeye sürekli düzenledikleri askeri seferler olmaktadır. Bölgeye yerleşme amacı olmayan bu askeri seferlerin temelinde ise bölgenin sahip olduğu zenginlikleri yağmalayabilme amacı olmaktadır. Urartu bölgesi üzerine gerçekleştirdiği askeri seferler sonucunda ganimet olarak hayvan bulamayan Asur ordusunun, hayvanların beslenmesini giderdiği otlakları tahrip ettiği yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Askeri seferlerin gerçekleştirilmediği zamanlarda Urartu halkı, kaleler aracılığı ile kuruldukları bölgenin tarımını ve hayvancılığını dolayısıyla ekonomisini kontrol etmeye çalışmıştır.

Urartu Devleti'nin ekonomisinin önemli bir bölümünü düzenlenen seferler aracılığıyla ele geçirilen savaş ganimetleri oluşturmaktadır. Askeri seferlerin düzenlendiği bölgelerden ganimet olarak önemli sayıda hammadde ve savaş esiri insanların ele geçirilmesinin yanında büyükbaş ve küçükbaş hayvanların da sayısal açıdan üstünlükleri yazılı belgelerde belirtilmektedir. Düzenlenen seferler sonucunda ele geçirilen savaş ganimetlerinin sadece devletin hazinesine ait olmadığı yazıtlardan anlaşılmaktadır. Düzenlenen askeri seferlere katılan savaşçıların ele geçirilen bu ganimetlerden pay olarak aldıkları bilinse de zapt edilen büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan pay alıp almadıkları kesin olarak bilinmemektedir.

Seferlerde ele geçirilen hayvanlar içerisinde sayısı yüz binlere ulaşan sığır, koyun, keçi, at, eşek ve deve türündeki hayvanlar sefer yazıtlarında sıkça

belirtilmektedir. Yazılı belgeler, Urartu Devleti'nin sefer düzenlediği bölgelerden ele geçirdiği ganimetleri bizlere sayısal açıdan olduğu gibi sunmaktadır. Ele geçirilen ganimetler sayısal anlamda oldukça fazladır. Bu sayısal verilerdeki inandırıcılık problemi ise hemen her yıl kendini tekrar etmektedir. Ancak çözülmesi zor bir sorun oluşturmaktadır. İlginç tarafı ise karşımıza hiçbir şekilde yuvarlanmış sayıların çıkmaması ve aksine yazıtlarda rakamların son hanesine kadar ifade edilmiş olmalarıdır.

Urartu Devleti'nin, düzenlediği her bir seferde belirtilen sayıda savaş ganimetini ele geçirip geçirmediği şüphe uyandırmaktadır. Ayanis kenti çalışmalarında ortaya çıkarılan kemik kalıntılarının incelemeleri bu şüphelere az da olsa ışık tutmaktadır. Yapılan kazı çalışmalarına göre bölgede tespit edilen kemik kalıntılarının %88,11'inin koyun ve keçi türlerine ait olduğu belirtilmektedir. Koyun ve keçi türlerindeki hayvanların ardından sığır türündeki hayvan kemiklerinin kalıntıları da büyük bir oran vermektedir. Urartu Devleti'nde, Ayanis halkının ilk tercihinin koyun ve keçi olduğu, ulaşılan kemik kalıntılarında açıkça görülmektedir. Bu bağlamda gerek coğrafi konum ve gerek iklim şartları göz önünde bulundurulursa, Urartu Devleti'ne uygun hayvan tipinin koyun ve keçi olduğu söylenebilmektedir. Urartu Devleti'nin ele geçirdiği ganimetler açısından Erzurum bölgesi de oldukça önemlidir. Düzenlenen seferlerin büyük çoğunluğu ganimet elde etme amacı taşımaktadır. Yazıtlardan ulaşılan bilgiler, alınan ganimetlerde hayvanların sayısının çokluğu açısından Diauehi bölgesine de dikkat çekmektedir. Alınan ganimetlerde hayvan sayısının çokluğu göze çarpan bir nokta olmuştur.

Günümüz Doğu Anadolu Bölgesi hayvancılık değerlerine baktığımızda ise yapılan incelemelere göre, Van'da %86,7'lik bir oranla koyun yetiştiriciliğinin çok daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Ayanis Kenti'nde ortaya çıkarılan hayvan kemikleri kalıntıları türlere göre ayrıldığında, verilen oranlar günümüz Van ili ile benzerlik göstermektedir. Ayanis Kenti'nden ulaşılan hayvan kemiklerinin incelemesinin sürdüğü düşünülürse, oranlarda değişimler olabileceği belirtilmektedir.

Urartu Devleti'nde bölgenin iklim şartlarına uygun hayvan türlerini sığır, koyun ve keçi oluşturmaktadır. Bölgede yetiştiricilik açısından koyunlar, keçilere oranla daha fazladır. Koyunun tercih edilmesinin temel sebepleri ise kış mevsimine dayanıklı oluşu, sütünün verimliliğinin yüksek oluşu, yününden yararlanılması ve etinden yararlanılması

şeklinde sıralanmaktadır. Urartu Devleti'nde hayvancılığın yapılmadığı bir ekonomiyi düşünmenin doğru olmayacağı gibi, hayvanların yalnızca etinden ve derisinden yararlanılmamıştır. Onların ayrıca sütünden, gücünden ve yününden de yararlanan temel geçim kaynağı olduğu bilinmektedir. Bu sebeple düzenlenen seferlerden alınan savaş ganimetleri arasında bulunan büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar önemli bir yere sahiptir.

Düzenlenen askeri seferlerin çoğunluğu Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzey kesimine düzenlenen askeri seferlere aittir. Aynı zamanda ülkede yetiştirilen büyükbaş ve küçükbaş hayvanların, tanrılara kurbanlar olarak sunulması da dikkat çekici olmuştur. Düzenlenen her bir seferde, kralların tanrılara ayrı ayrı kurbanlar sunması, dinsel açıdan tanrılara ne derece önem verildiğini de göstermektedir. Gerçekleştirilen her türlü faaliyetin ardından tanrılara kurban sunma geleneği ise hem devletin hem de Urartu halkının elinde hayvan varlığı oranının yüksek olmasını zorunlu kılmaktadır. Urartu Devleti'nin gerçekleştirmiş olduğu seferler ve yayılma politikaları, bu durumu açıklayıcı niteliktedir.

Düzenlenen seferler yoluyla ganimet olarak alınan büyükbaş ve küçükbaş hayvanların haricinde, Urartu Devleti'nin sahip olduğu hayvan sayısı da çok olmalıdır. Urartu Krallığı'na ait büyükbaş ve küçükbaş hayvanların dışında Urartu halkının da kendi himayesinde olan hayvanların da bulunması söz konusudur. Ayanis Kenti'nde bulunan bazı mekânların ahır olarak kullanılmasının ileri sürülmesi de bu açıdan önemli olmaktadır. Toprakkale, Karmir-Blur ve Bastam'daki depo odalarında hayvan kemiklerinin bulunması, bu kemiklerin krallar tarafından vergi ve haraçlar aracılığı ile elde edilen ganimetlere ait olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akpınar, R. – Özsan, M. E. – Taşçı, K. (2012). “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Hayvancılık Sektörünün Rekabet Edebilirliğinin Analizi”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*. 5. 198-214.
- Akurgal, E. (1959). *Urartu Medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Alp, Ş. (2007). “Van Kenti ve Çevresindeki Geleneksel Konut Bahçelerinde Kullanılan Bitki Materyalinin Belirlenmesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Bilimleri Dergisi*, 17(1), 1-6.
- Ar, M. S. (1944). *Urartu Kılavuzu*, İstanbul: Maarif Basımevi.
- Arınç, K. (2013). *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye’nin İç Bölgeleri*. Erzurum: Biyosfer Araştırmaları Merkezi.
- Arslandaş, Y. (2008). “Paleolitik Çağ’da Elâzığ Yöresi”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Elâzığ . C.18. 2, 367-377.
- Aşan, M. B. (1993). *Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı.
- Atalay, İ.- Mortan, K. (2008). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Bahar, H. (2016). *Eskiçağ Uygarlıkları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Balkan, K. (1964). “Patnos’ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı”. *Atatürk Konferansları*, I, Ankara, 235-243.
- Barnett, R. D. (1982). “Urartu”. *The Cambridge Ancient History* (2), Cambridge: 314-371.
- Baştürk, M. B. (2011). “Thoughts on the Trident Motif on Some Urartian Seal Impressions”, *Ancient Near Eastern Studies*, 48, 164-176.
- Batmaz, A. (2013). “Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları”. *Belleten* LXXVII, 280, 801-832.
- Belli, O. (2011a). “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”. *Anadolu Araştırmaları* VI. İstanbul: 45-95.
- Belli, O. – Dinçol, A. M (2011). “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları (9 levha ile birlikte) - Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinebrüche um der Burg von Nieder Zivistan”. *Anadolu Araştırmaları*, 8, 167-181.

- Belli, O. (1984). “Van Ovası’nda Yeni Urartu Merkezleri”. *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. İzmir: 163-171.
- Belli, O. (1989). *Van the Capital of Urartu*. İstanbul.
- Belli, O. – Tozkoparan, M (2005). “2004 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 27-1, Ankara: 165-182.
- Belli, O. (2006). “2005 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı” *Kazı Sonuçları Toplantısı* 28-1, 413-428.
- Burney, C. A. – Lang, D. M (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and the Caucasus*. London.
- Çiftçi, A. (2017). “The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom”. *Culture and History of the Ancient Near East Series* 89, Brill, Leiden.
- Çiftçi, A. (2018). “Urartu Krallığı’nda Tarım ve Hayvancılık ile Krallığın Ekonomi Politikası”. *Arkeoloji ve Sanat*, 159, 19-30.
- Çiğdem, S. (1996). *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Çiğdem, S. (2000). “Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26, 197-210.
- Çiğdem, S. (2003). “Kültepe / Kaniş’te Koloni Çağı Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları (Tarım ve Hayvancılık)”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 31, 75-92.
- Çiğdem, S. - Can, B. (2005). “Erzurum Müzesi’nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik Ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler”. *Anadolu/Anatolia* 29, s. 13-27.
- Çiğdem, S. (2007). “Urartu Krallığı’nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 9, S. 1, 81-97.
- Çiğdem, S. - Topaloğlu, Y. (2018). “Eski Çağda Doğu Anadolu’nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, İstanbul: Değişim Yayınları, 413-457.
- Çiğdem, S. - Topaloğlu, Y. - Kılıç, M. (2020). “Kemah’ın Tarihi Coğrafyası ve Tarihi”. *Kemah Kalesi Kazıları 2010-2019*, Erzincan: Erzincan Valiliği Kültür Yayınları, 1-76.

- Çilingiroğlu, A. (1984). *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*. İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını.
- Çilingiroğlu, A. (1998). “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”. *Karatepe’deki Işık: Hâlet Çambel’e Sunulan Yazılar*. (ed. G. Arsebük, M. J. Mellink ve W. Schirmer). İstanbul: 229-241.
- Çilingiroğlu, A. - Erdem, A. (2006). “Ayanis Kazıları 2005”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 28-1*, s. 123-136.
- Çilingiroğlu, A.- Batmaz, A. (2014). “Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 35-1*, 175-198.
- Demir, Y. (2020). “Doğu Anadolu Bölgesi İllerine Ait Hayvan Varlıklarının Basit Uyum Analizi ile İncelenmesi”. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*. 10(3). 2252-2259.
- Dinçol, A.- Kavaklı, E. (1979). “Karahan Köyü’nde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı”, *Anadolu Araştırmaları VI*, İstanbul: 17-32.
- Dinçol, A. M. (1987). “Urartaische Inschriftenaus Çavuştepe- Sardurihinili”. *Anadolu (Anatolia) XXI*. 95-104.
- Emiroğlu, K.- Aydın, S. (2003). *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara.
- Erdem, A. Ü. (2011). “Ayanis Verileri Işığında Urartu’da Tahıl Depolama”. *Arkeoloji Dergisi*. 83-91.
- Erdem, A. Ü. (2015). “Doğu Anadolu’daki Tarımsal Etkinliklerin Etnoarkeolojik Değerlendirmesi: Van- Ayanis Örneği”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Mayıs-Ağustos, 149. İstanbul.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.
- Erdoğan, S. (2017). “Minua (Şamram) Kanalı ve Tariria Bahçesi İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36, 11-24.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Türk Tarih Kurumu.

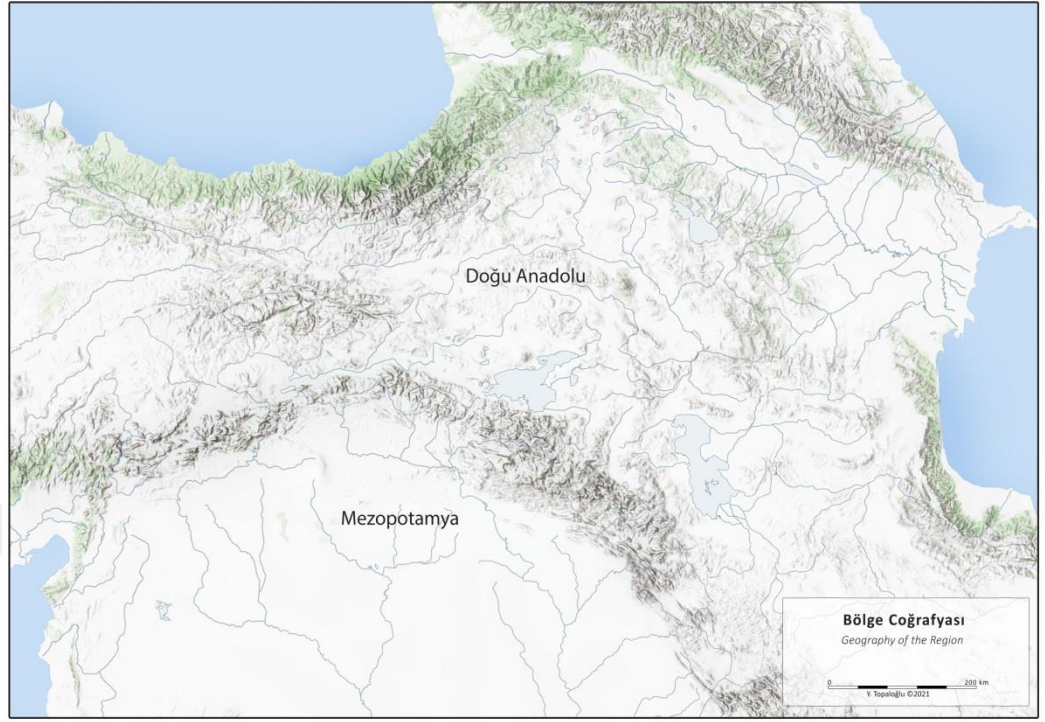
- Erzen, A. (1984). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gezginç, Ö. (2022). “Van İli Hayvancılığının Mevcut Durumu”. *Antakya Veteriner Bilimleri Dergisi*. 1(1), 40-52.
- Gökce, B.- Işık, K. (2014). “Horses and Horse- Breeding in Urartian Civilization”. *Ancient West & East* 13. 1-28.
- Gülen, M. (2023). “Van Meher Kapı Kutsal Alanı’nın Yeniden Değerlendirilmesi ve Koruma Yaklaşımı İçin Bir Öneri”. *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 1, 42-54.
- Işıklı, M (1998). *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.
- Katar, M (2014). “Urartu Devleti’nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış”. *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 9/4 Spring*. Ankara: 631-643.
- Kılıç, Y.- Mutlu, S. A. (2018). “Eskiçağ’da Uzak Diyarların Ulaşım Aracı: Deve”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 689-669.
- Konakçı, E. (2006). *Urartu Krallığı’nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı.
- König, F. W. (1955-1957). *Handbuch der chaldischen Inschriften*. Graz.
- Köroğlu, K. (2000). “Urartu Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”. *Belleten*, 241, 717-748.
- Köroğlu, K. (2020). “Urartu: Krallık ve Aşiretler”. *Urartu Doğu’da Değişim*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1-35.
- Köroğlu, K. (2012). “Demir Çağ’ında Ön Asya ve Urartu Krallığı”. *Aktüel Arkeoloji* 30, 68-81.
- Kuru, A. (2009). *Ayanis Kalesi Batı Depo Odaları ve Ele Geçen Buluntuların Mekânsal Dağılımı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Prehistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, İzmir.

- Lambert, W. G. (1961). "The Sultantepe Tablets, VIII Shalmaneser in Ararat" , *Anatolian Studies*, 11, 143–158.
- Lıolyd, S. (2000). *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*. (Çev: E. Varinlioğlu). Ankara.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Melikishvili, G. A. (1954). *Nairi-Urartu*. Tbilisi.
- Melikishvili, G. A. (1960). *Urartu Çivi Yazıtları*. Moskova.
- Memiş, E. (2002). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.
- Memiş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Ofset, Y. (1993). *Kitab-ı Mukaddes (Tevrat-ı Şerif Yahut Eski Ahit Kitabı)*. İstanbul.
- Özçelik, N. (2004). *İlk Çağ Tarihi Uygarlığı*. Kırşehir: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. LTD. ŞTİ.
- Özdizbay, A. (2004). *Eski Yunan'da Tarım* İstanbul: Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Parpola, S. (1970). *Neo- Assyrian Toponyms*. Neukirchen-Vluyn, Butzon-Bercker Kevelaer.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pehlivan, S. (2013). "Urartu Krallığı ve Dış Politikası: I. Sarduri (MÖ 844-828), İşpuini (MÖ 828-810) ve Menua (MÖ 810-785) Dönemi", *History Studies*, 5, 193-205.
- Piotrovski, B.B. (1950). *Karmir-Blur I*. Erivan.
- Piotrovski, B. B. (1959). *Van Krallığı*. Moskova.
- Radner, K. (2011). "Assyrian and Urartians", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, London. 734-751.
- Sağlamtimur, A. H. (2001). *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı.
- Sağlamtimur, H. (2005). "Urartu Devletinde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma". *Arkeoatlas*, 118-119.

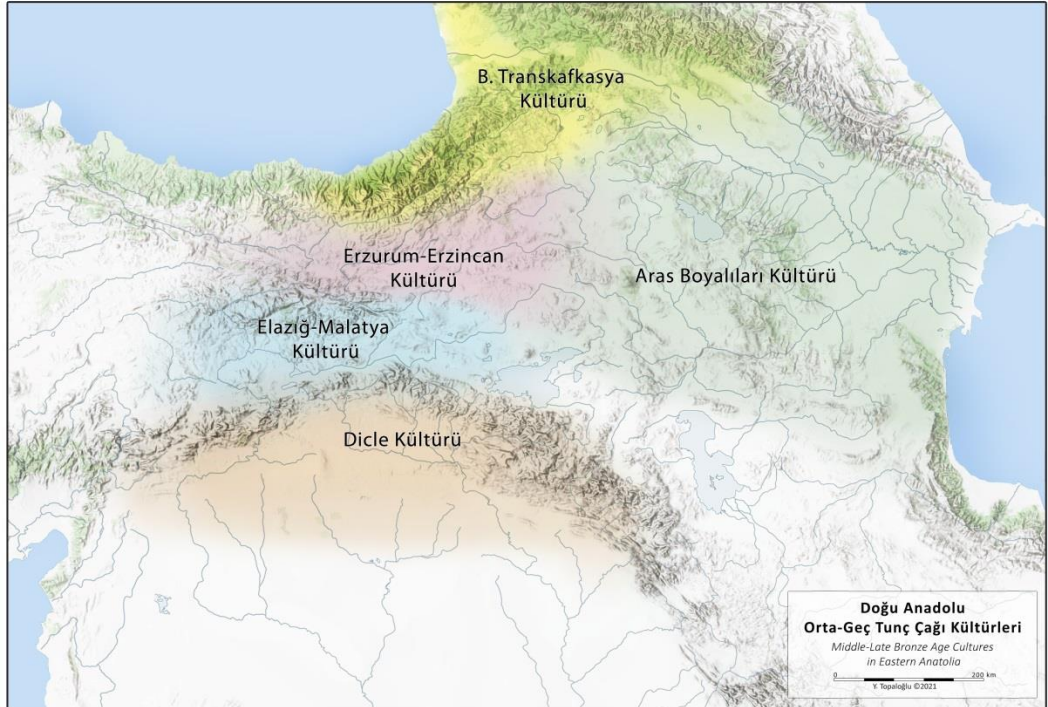
- Sağlamtimur, H. (2017). “Urartu Krallığı’nda Hayvancılığın Sosyo Ekonomik Açıdan Önemi”. *Anadolu Araştırmaları*, (20), 1-16.
- Salvini, M. (1994). “The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı”. *Anatolian Iron Age III*. (ed. A. Çilingiroğlu- D. French). Ankara: 205-210.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- San, O. (2000). “Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı”. *OLBA III*, Mersin, 19-27.
- Sandalcı, S. (2010). *Tarım Kültüründen Seçkiler, Eski Çağdan Günümüze “Bereket Kaybolmasın”*. Edirne: Ceren Yayıncılık.
- Sevin, V. (1989). “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu” *Anadolu Araştırmaları XI*, İstanbul: 47-63.
- Sevin, V. (1999). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Sevin, V. (2000). “Urartu Bahçeleri”. *Belleten*. C.LXIV, 240, 395-406.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Sevin, V. (2004). “Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi Kökeni Aranan Bir Devlet; Urartu”. *Belleten*. 252. C.LXVIII. 355-387.
- Sevin, V. (2005). “Urartu Devleti”, *Arkeo-Atlas*, S.4, s.64-78.
- Sevin, V. (2016). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevin, V. (2019). *Anadolu Arkeolojisi*. Ödemiş: Der Yayınları.
- Sezer, V. - Işıklı, M. (2021). “Urartu Hayvancılığına Zooarkeolojik ve Etnoarkeolojik Bir Bakış: Ayanis Örneği”. *Colloquium Anatolicum Dergisi, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü*, İstanbul, 20, 199-220.
- Tan, A. (2010). *Urartu Krallığı’nın Kuruluşu*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Tarhan, M. T. (1978). *MÖ XII. Yüzyılda ‘Uruatri’ ve ‘Nairi’ Konfederasyonları*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tarhan, M T. (1986). “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri” *IX. Türk Tarih Kongresi I*, Ankara: 285–301.

- Tarhan, M T.- Sevin, V. (1991). “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara: 429-456.
- Tarhan, M T. (2011). “Urartu Devleti’nin “Kuruluş” Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutipri=Lapturi” Hakkında Yeni Görüşler (1 Levha İle Birlikte)”. *Anadolu Araştırmaları* 8, 69-114.
- Tiryaki, S. (2015). “Asur- Urartu İlişkilerinde Yerel Politik Güçler”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, 9. 103-142.
- Topaloğlu, Y. (2009). *Kuzeydoğu Anadolu’da Urartu’nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Topaloğlu, Y. (2019). “Doğu Anadolu’nun Tarihsel Çerçevesi”. *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 65-100.
- Umar, B. (1982). *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi I-II*. İstanbul: Sergi Yayınevi.
- Van Loon, M N. (1966). *Urartian Art, its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul.
- Varol, O. (2017). “Urartu Dili ve Yazısı: Urartuca-Türkçe Bir Bütünce Oluşturma Önerisi”. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*. Nevşehir: 2, 122-142.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi*, S. H. Riegel (çev), İstanbul: Homer Kitapevi.
- Yıldırım, R. (1996). *Eskiçağ’da Anadolu*. İzmir: Meram Yayıncılık.
- Yıldırım, R. (1994). “Urartu’nun Batı Bölgesi”. *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. Ankara: 288-293.
- Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. Chicago.

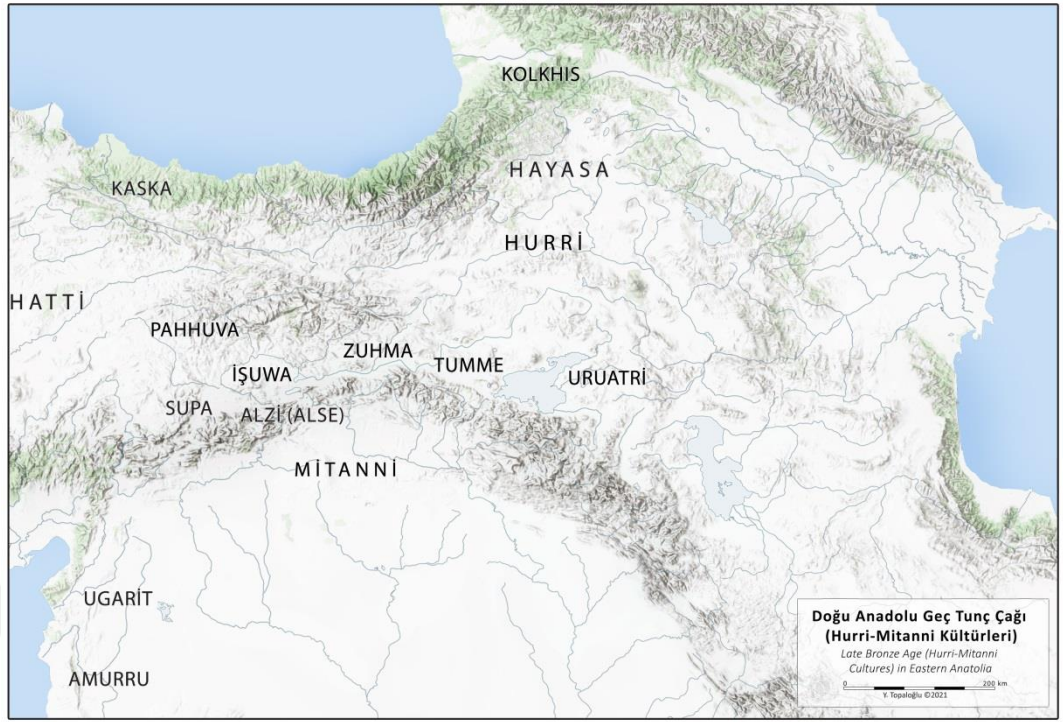
RESİMLER

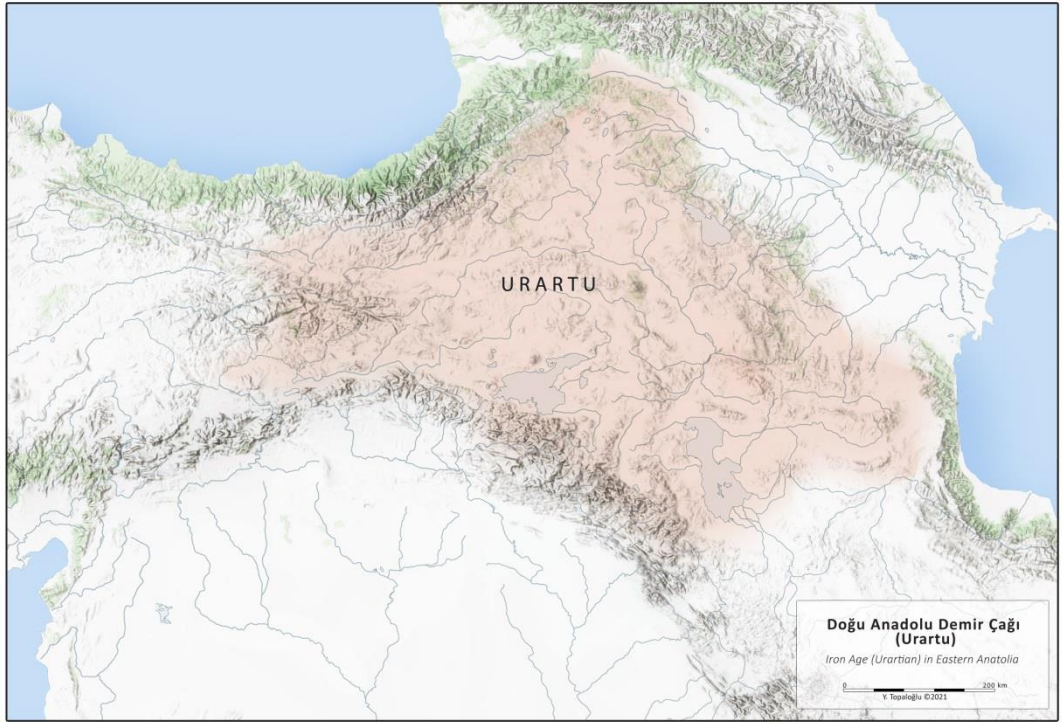
Resim 1. Doğu Anadolu Bölgesi - Bölge Coğrafyası (Topaloğlu, 2019)

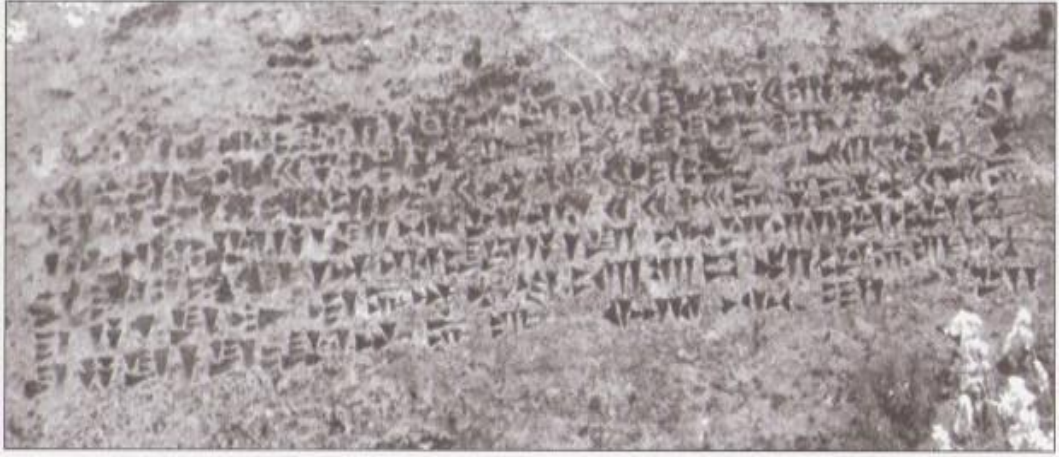
Resim 2. Doğu Anadolu Orta - Geç Tunç Çağı Kültürleri (Topaloğlu, 2019: 76)

Resim 3. Doğu Anadolu Geç Tunç Çağı, Hurri-Mitanni Kültürleri (Topaloğlu, 2019: 76)

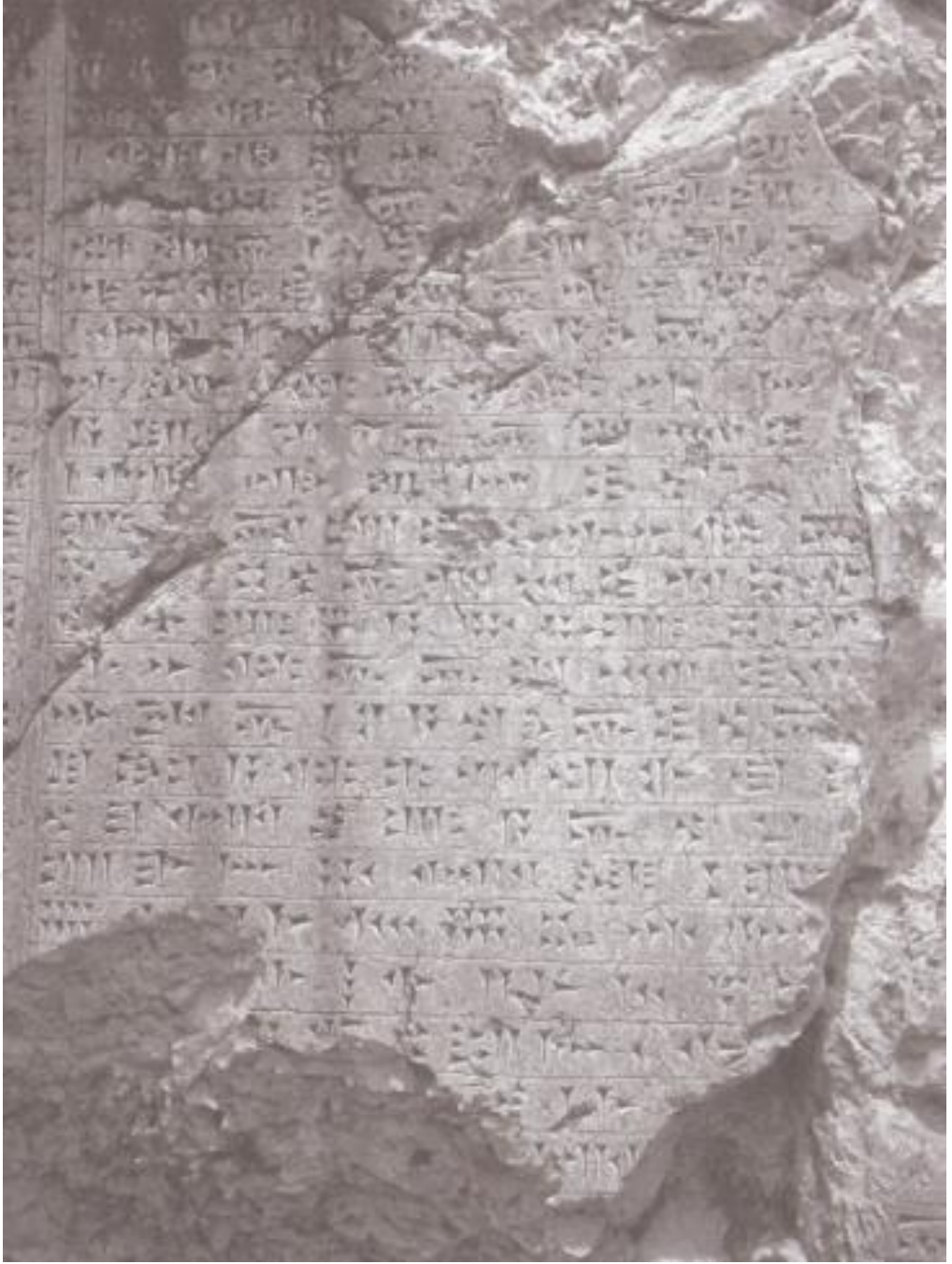
Resim 4. Doğu Anadolu Demir Çağı - Urartu (Topaloğlu, 2019: 77)

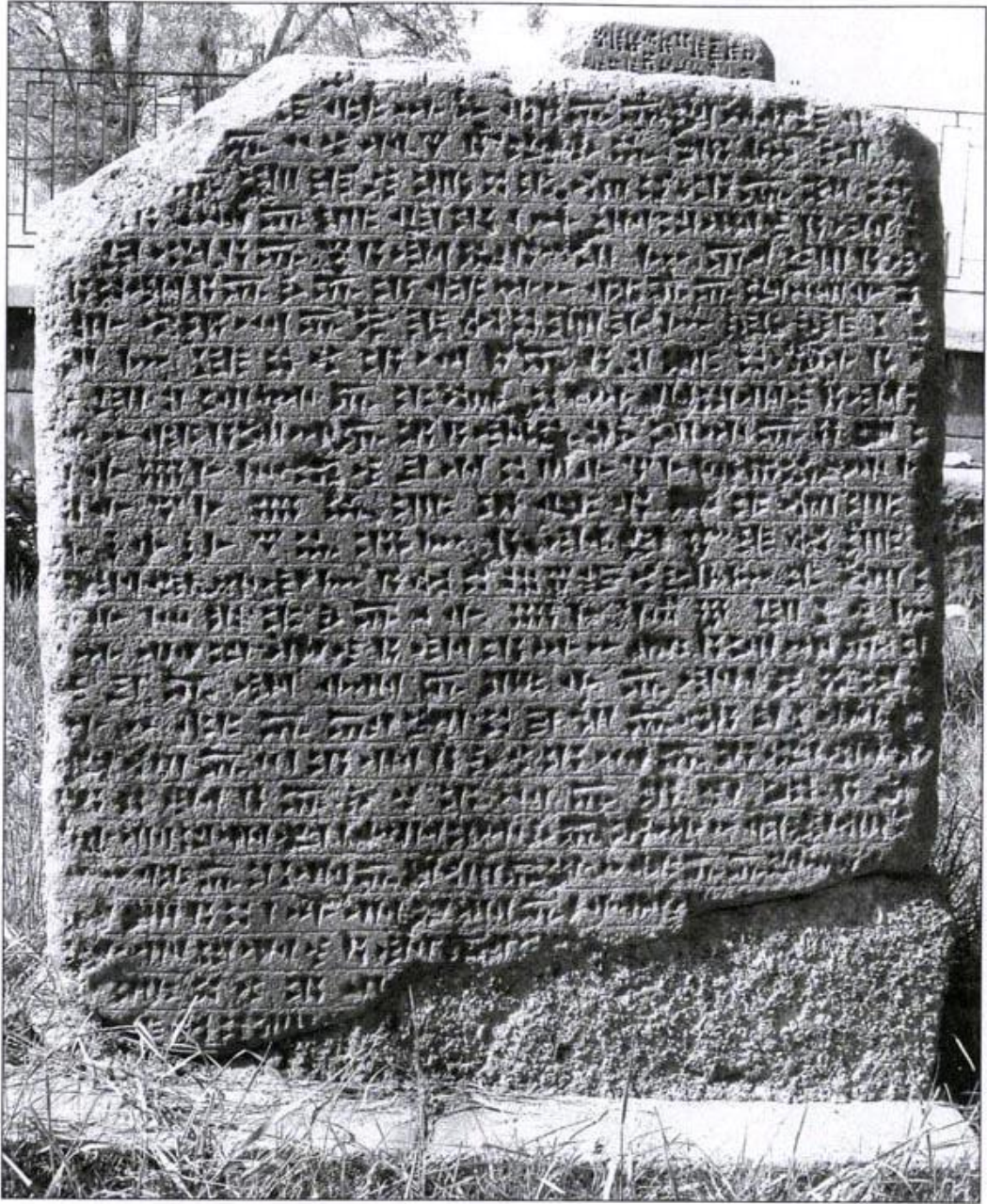
Resim 5. I. Sarduri Yazıtı (Payne, 2006: 17)

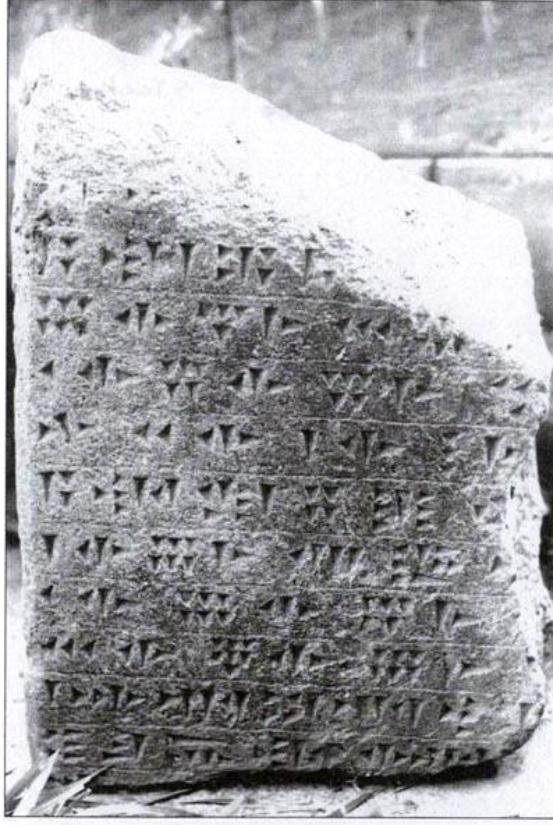
Resim 6. Van Kalesi, Horhor Yazıtı, II. Sütun-Sağ (Payne, 2006: 157)

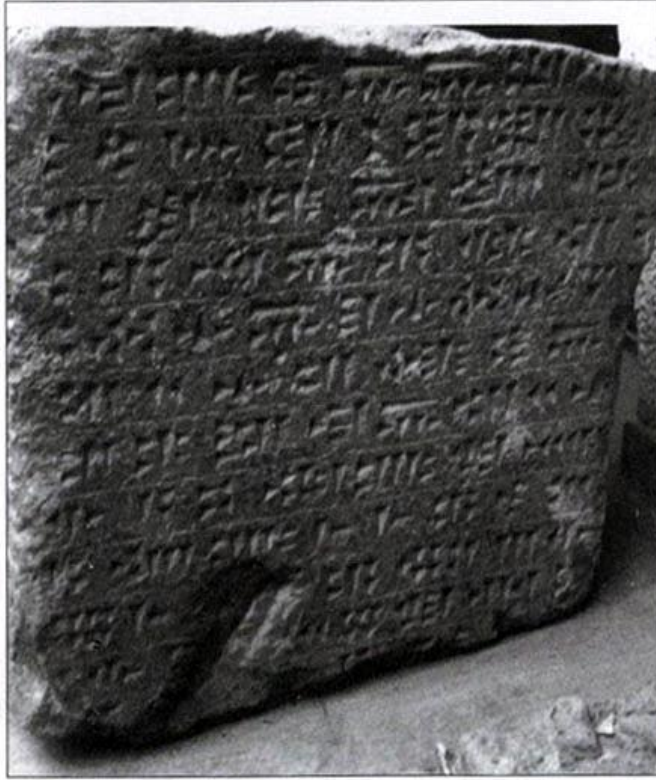
Resim 7. I. Argiṣti Horhor Yazıtı, II. Sütun-Sol (Payne, 2006: 154)

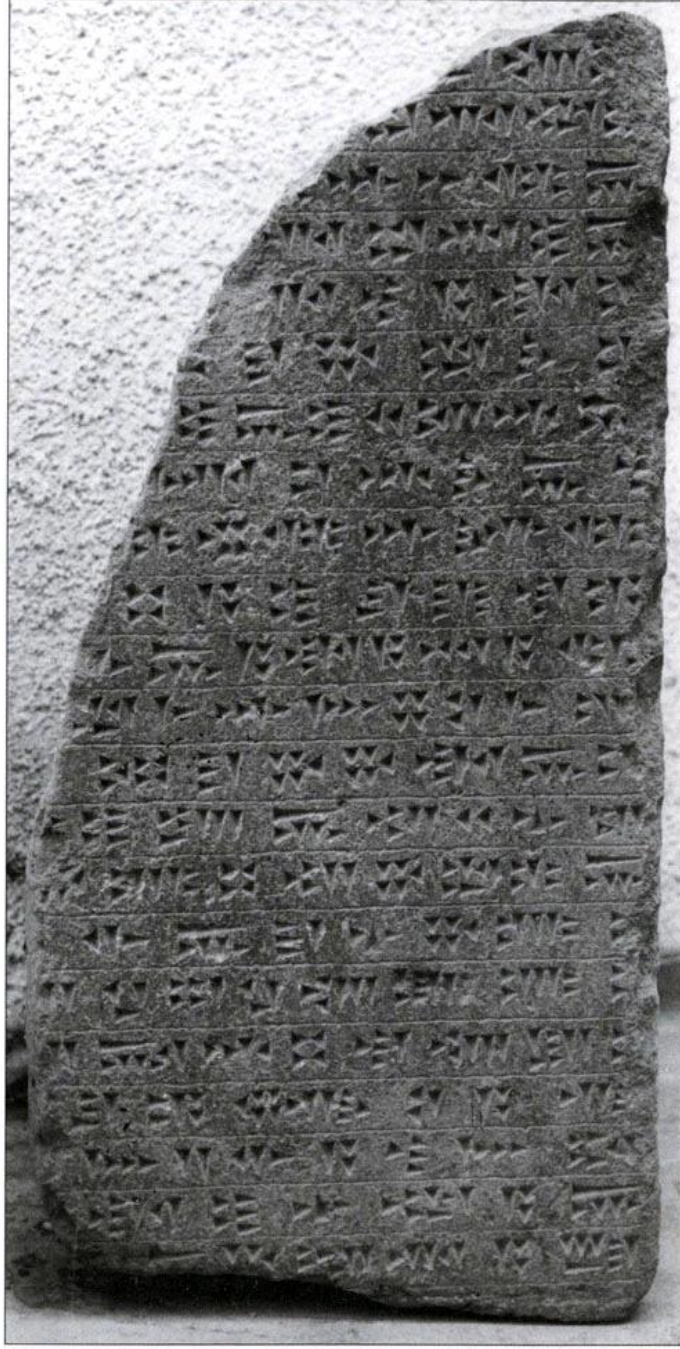
Resim 8. Van Kalesi, Analıkız Steli (Ön) -Van Müzesi (Payne, 2006: 211)

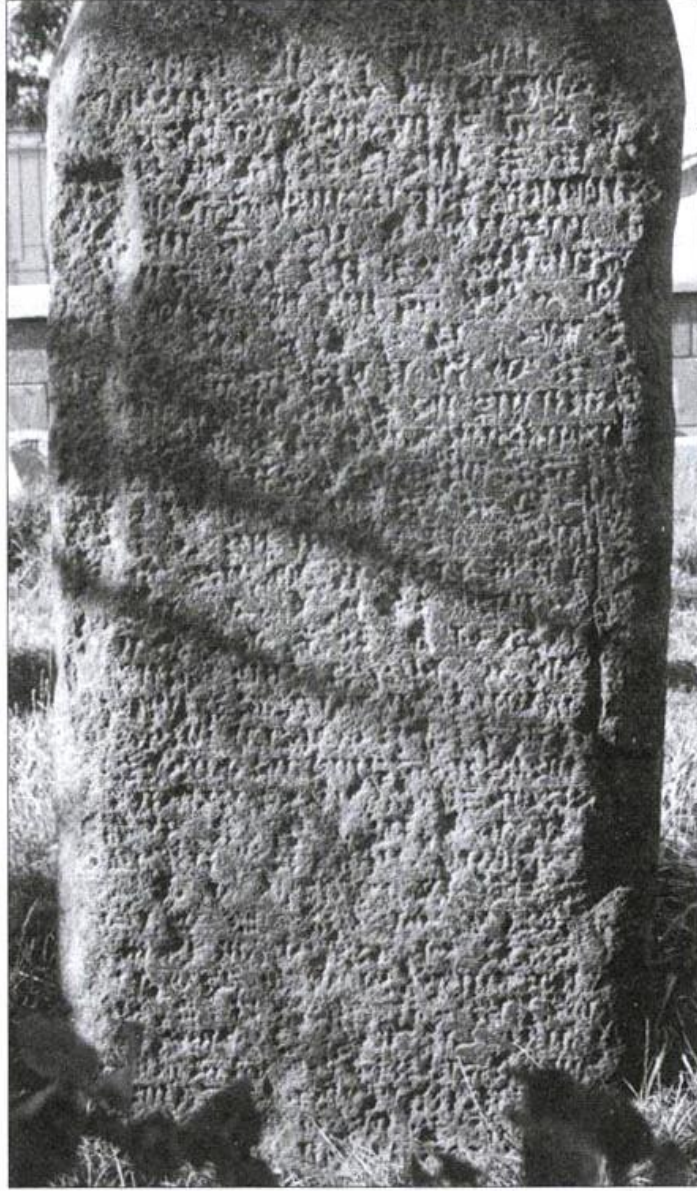
Resim 9. Van Kalesi, Analıkız Steli (Arka) -Van Müzesi (Payne 2006: 217)

Resim 10. Van Kalesi, Analıkız Steli (Arka)-Van Müzesi (Payne, 2006: 218)

Resim 11. Van Kalesi, Analıkız Steli (Arka) -Van Müzesi (Payne, 2006: 219)

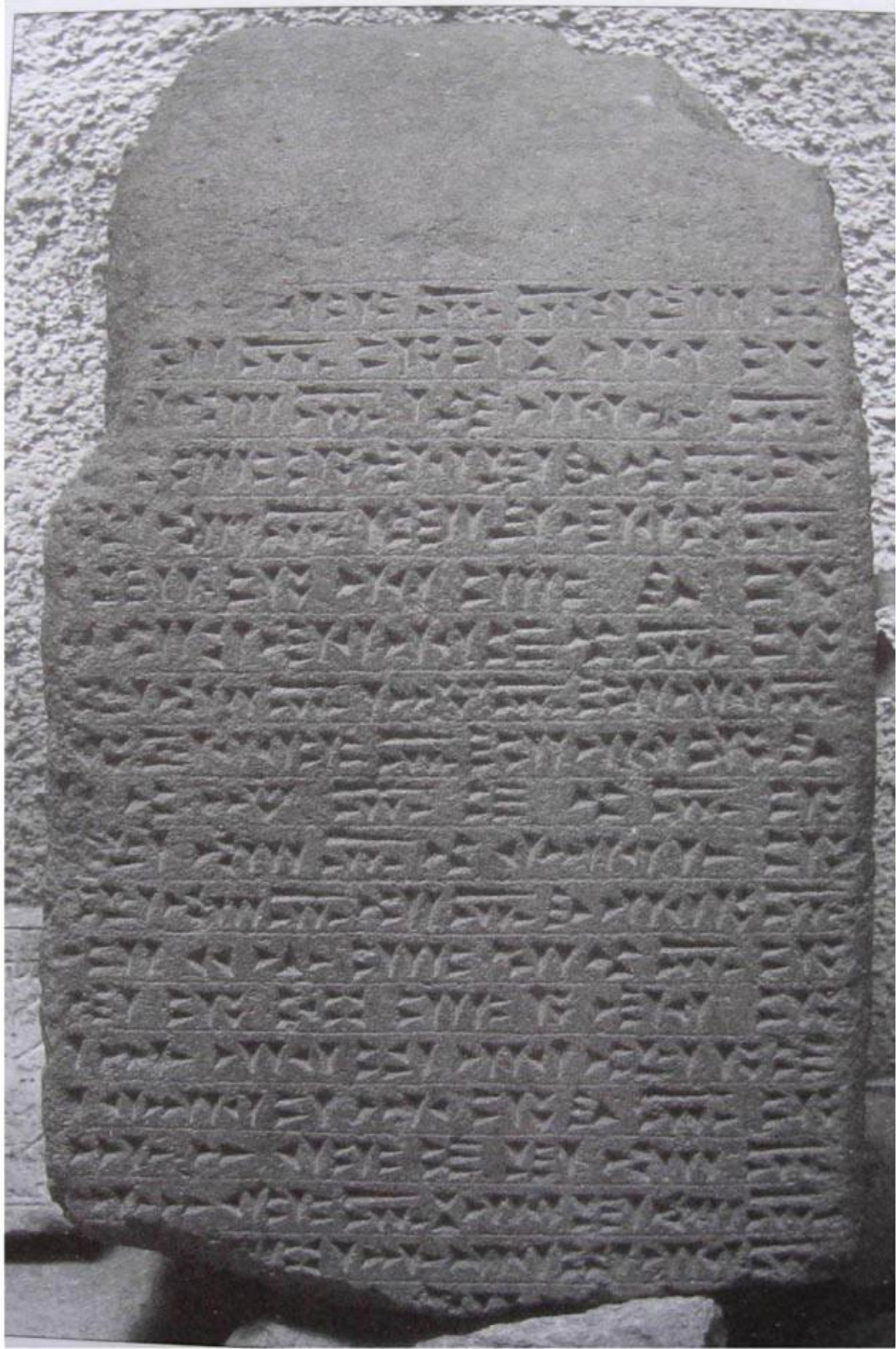
Resim 12. Karagündüz Yazıtı, Arka Yüz-Van Müzesi (Payne, 2006: 40)

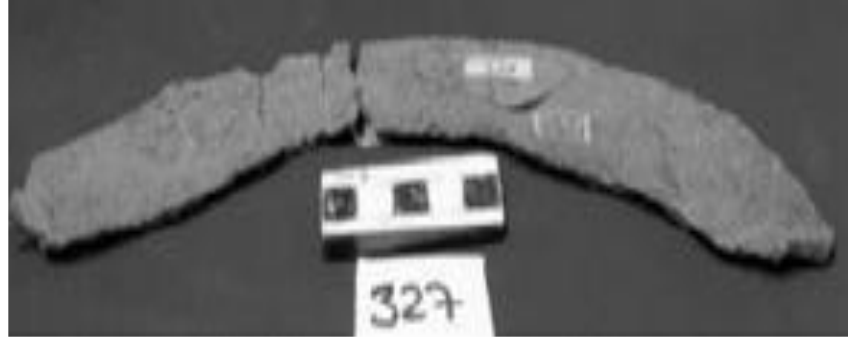
Resim 13. Meher Kapı Yazıtı (Payne, 2006: 44)

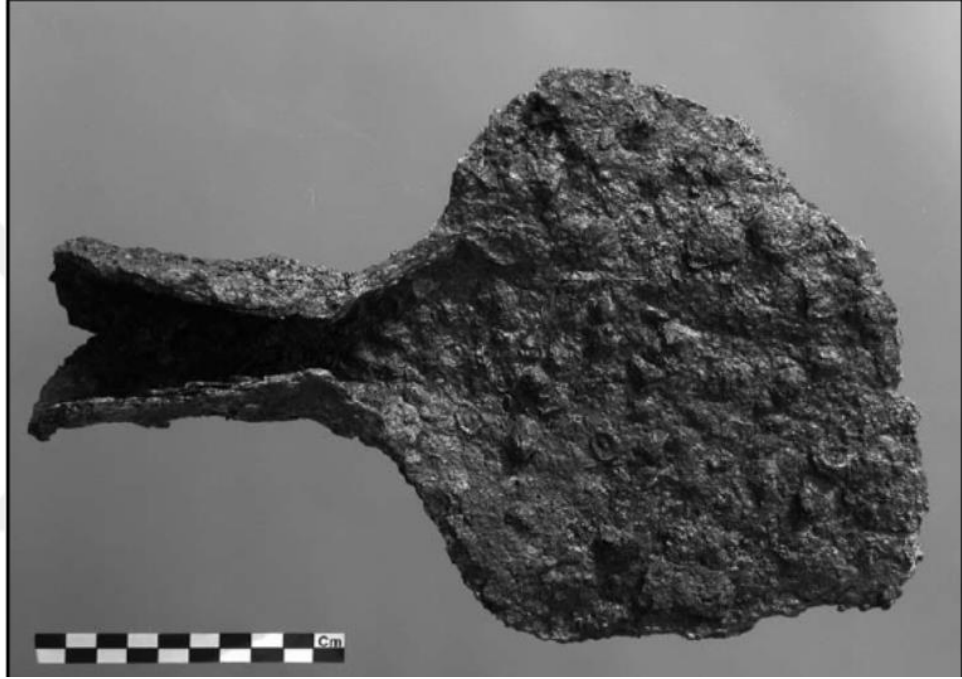
Resim 14. Patnos Aznavurtepe Yazıtı, Üst Blok-Erzurum Müzesi (Payne, 2006: 75)

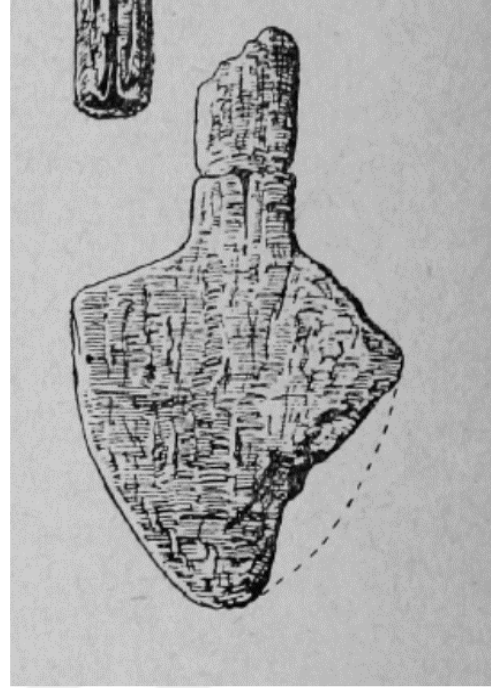
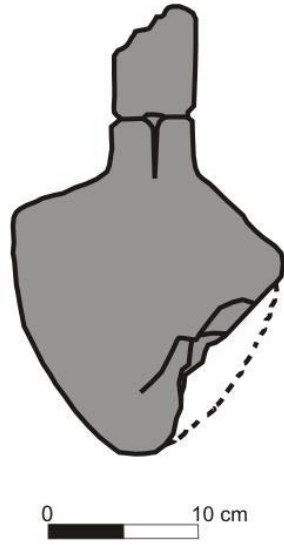
Resim 15. Van Surp Pogos Kilisesi, Sol Yüz -Van Müzesi (Payne, 2006: 234)

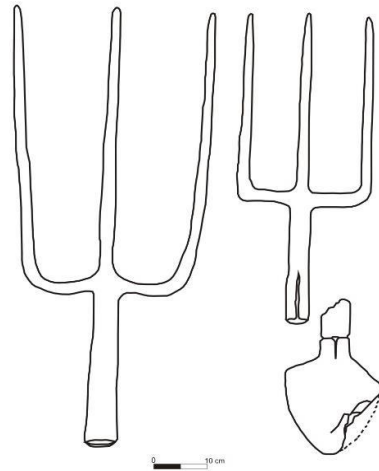
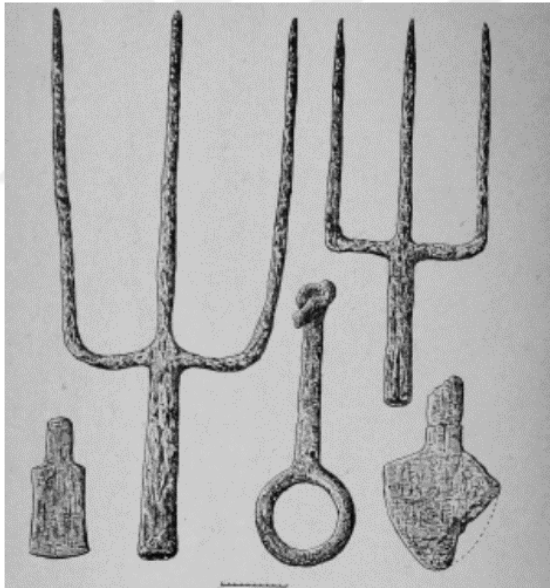
Resim 16. Erzurum Müzesi Bronz Orak. (Çiğdem-Can, 2005: 27)

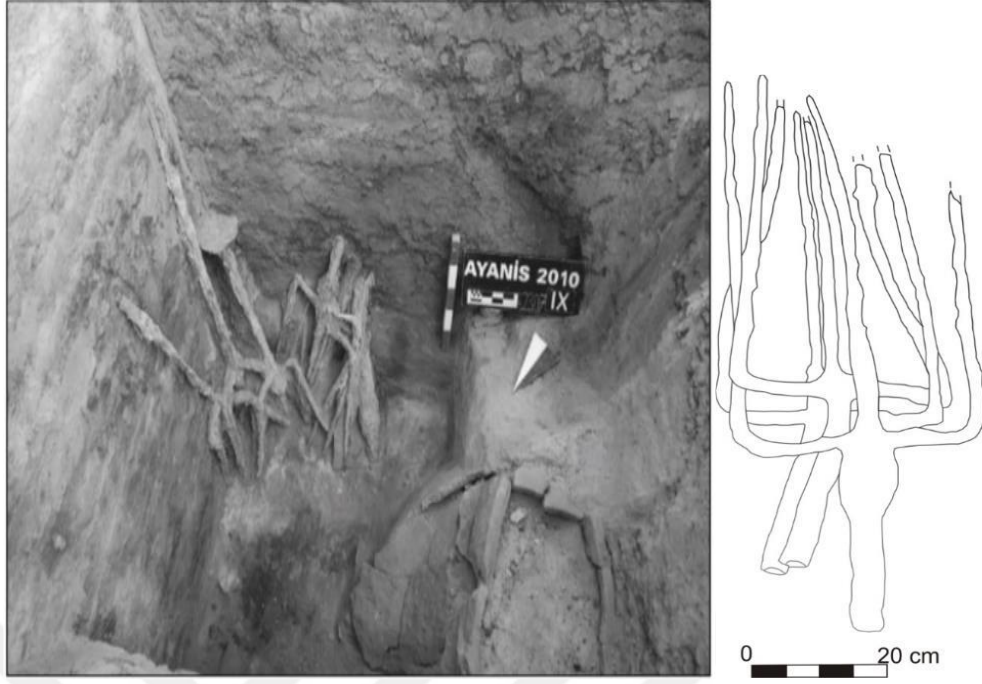
Resim 17. Ayanis Kalesi Kürek Buluntusu (Çilingiroğlu-Erdem, 2007: 136)

Resim 18. Karmir-Blur, Demir Kürek Çizimi (Piotrovski, 1950: 40)

Resim 19. Karmir-Blur Tarım Aletleri ve Çizimi (Piotrovski, 1950: 40)

Resim 20. Ayanis Kalesi Tarım Aletleri ve Çizimi (Baştürk, 2011: Fig. 16-17)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:	
Adı-Soyadı:	Buket ÇELİK
Doğum Yeri ve Tarihi:	
Eğitim Durumu:	
Lisans	
Yüksek Lisans	
Bildiği Yabancı Diller:	
İletişim:	
E- posta Adresi:	
Tarih:	28.04.2023